

**Biblioteka Savremena proza
Montenegro, 2013.**

**Refik Ličina
STRAH OD BEHARA**

Izdavač:
Centar za kulturu - Bihor, Petnjica

Suizdavač:

OKF, Cetinje

Urednici:

Mirsad Rastoder

Milorad Popović

Recenzenti:

Ahmed Burić, Bogić Rakočević

Dizajn:

Zdrvko Delibašić

Štampa:

IVPE, Cetinje

Tiraž:

500

Objavljivanje knjige sufinansirao je Fond za zaštitu
i ostvarivanje manjinskih prava

Refik Ličina

Strah od behara

Nikita je naslućivao da se lice živog čovjeka nikad do kraja ne prepušta osmijehu: nešto na njemu uvijek ostane tužno – ili oči ili usta.

„Avantura“, A. Platonov

Majci i ocu

Zemanci

Po zalasku sunca, kad se smire ptice na lijeglima i smrknu se bašče i avlije, Šavčani izlaze na ornice i ledine da čekaju krtice. Nazivaju ih zemancima, zato što mjere zemlju naopako i zato što vladaju donjim svjetovima u kojim mrtvaci borave. Kada Kamber priča o tim svjetovima, ljudima se ježe podlaktice i podiže kosa s glave.

Svaki čovjek nosi na ramenu ćuskiju il krampu i, veoma rijetko, fenjer u rukama.

Idu niz polje polagano, zastajkujući svakog časa kao da su nešto izgubili ili kao da je polje vrelo pa se dvoje gdje će nagaziti. Uokolo se vide kupe izrovane, suhe zemlje koju su krtice izbacile. Ljudi zagledaju svaku kupu, tražeći one vlažne koje govore da je zemanac blizu i da će, večeras, tu negdje kopati.

Idem za Kamberom, rasturam vrhom čizama osušene krličnjake i kad Kamber iznenada, ispred jednog krupnog zeljastog trnja s ljubičastim cvjetovima, zastane i spusti se na koljena, ja prestanem s šutiranjem, primaknem se blizu i ugledam omanji krličnjak sa vlažnim i rahlim grudvicama.

Blehnemo u travu oko krličnjaka i čekamo.

I onda se vršci trava na jednome mjestu lahko zaljuljaju. Kamber se savije na tu stranu. Travke se umire i onda opet zaljuljaju. Pokorica zemlje ispod trave gruša se i diže kao mlijeko pri varenju. Onda se pojave i prve grudvice. Kamber podiže krampu iznad glave.

Ja ne vidim kad zamahne i kad krampu u zemlju zarije. Vidim kako Kamber vrti držalicu i kako je naginje u stranu. I vidim, zatim, kako se šiljak krampe, naglo, kao da je pušten s opruge, pojavi i bljesne u zraku.

Na njemu se, probodeno kroz sredinu, grči jedno crno tjelašće slično rukavici i grebe kandžicama po ivici metalnoga šiljka na čijem se vrhu sitne mrlje krvi sakupljaju u jednu mrku i tešku kapljicu.

Boja hljeba
Aidi Kožar

1. Vasika

Ne volim životinje i rogatu marvu mrzim, ali ovu priču započinjem opisom jednih starinskih volova. Nazivaju se birdaši, volovi-birdaši, odavno su, mislim, izumrli, ali dok su bili s ove strane zbilje držani su na velikom glasu i velikoj cijeni. Nijesu bili od domaće, sitne i odrte stoke, već endemni gojenici iz Pečke kotline. Uzgajali su ih šutljivi Albanci. O naravi tih teglećih životinja kao krv rumene dlake, vitkih rogova i cvjetastih glava mogla bi se, da je snage i umijeća, nova Šeharzada ispričati.

Vidjeću ih samo jednom, u svojoj petoj godini, ali ću njihovu sliku nositi kroz život, sramežljivo i uporno, kao što nosim ovu staru hamajliju. Stvar se dešava u vrijeme kad se silna Udba navali na Bihor; spodbi za vrat sirotinju i stade je nagoniti

da bježi za Tursku. Jednog smrzlog martovskoga dana (17. marta 1958. godine), nahrupiće i nama na kuću, izlomiti, prvo, kundak puške kragujevke mom ocu o krsta, i onda mu, pri odlasku, zaprijetiti kako će mu kao pijevcu glavu otkinuti ako ga u selu zatekne Aliđun.

Podmašen prijetnjama Udbaša i kuknjavom jabane i svojte, moj veseli otac prodaje imanje za «šaku govana» i silazi u Berane da dobavi vasiku¹. Neće je, međutim, dobiti. Vasike su naglo poskupjele, a pred kapijama beranske milicije od ravnoga jutra dreždi silan narod, svadljiviji i bučniji od jesenjih vrana. Otac odlučuje da potraži sreću na Kosovu. Prelazi pješke strašnu Mokru goru, spušta se u plodne metohijske ravni; divi se zemlji – mehkoj i mrkoj poput halve – i najmi se kod mještana u oranje. Plug mu vuku snažni crveni volovi. Veoma su mirni i poslušni, te ih stoga niko ne vodi brazdom. Kod svojih se domaćina izokola raspituje za kakvo jeftino imanje, ali to čini uzaludno – metohijska zemlja pretijesna je i preskupa. Pričalo se po Bihoru da onamo žita rastu do ramena i da nema kuće bez pšeničnog hljeba. Moja majka, dok je bila živa, u te priče nije vjerovala. Ona je tvrdila da pšeničnog hljeba ima samo u Novom Pazaru.

- I to, zlato, od svakoje ruke. Jedni se mijese u čaršijskim pekarama, jedni u kućama. Ne zna se koji su ljepši, koji lezetniji. Blago onom ko omrkne u Igbal čaršiji. Osvanuće, beli, u dženetu.

Onda bi mi nabrajala imena pazarskih hljeb-

1 Improvizovani putni dokument s kojim su sandžaćki muslimani odlazili za Tursku. Prema Deklaraciji između Kraljevine Jugoslavije i Republike Turske, potpisanoj u Carigradu 1938. godine, trebalo je u narednih pet godina preseliti 40. 000 seoskih porodica iz Sandžaka u Tursku.

ova. Pokušavao sam svaki da zamislim i nikako nijesam odmicao od izgleda onog prvog. Naziva se somun i meće se u furune samo petkom, prije džume, gornja mu je kora zlatna i hrskava jer se stima začinima i tiriši žumancetom, a sredina mekana i bijela «baško ova vuna na kudeljji».

Nekoliko dana po očevom odlasku, beranska milicija opet nam udara na kuću, odvaljuje vrata i prozore i goni u šumu amidže Hamda i Haruna. Oni se kriju kod šumara Tanasija Pantelića. Isti će ih šumar obnoć prebaciti u Srbiju, odakle će, unajmljeni kao kalauzi, sa pazarskim trgovcima krenuti za Tursku. Izviđaju zemlju iza Crnog mora i pomažu u berbi pamuka i duhana rođacima u selima vilajeta Sivas («za Tavninom», kako su te puste krajine po naški nazvane).

Dok su oni izviđali zemlju po Sivasu, mi ćemo ih čekati u selu Godijevu u slamnatom kućeru dajidže Ćerima.

- Jadi moji, nad jadima – brižio je Ćerim, – Turska je zemlja ognja i čemera. Izgorjeće djeca ko gliste na suncu.

I zadugo, od nikoga, ni traga ni glasa.

Pred prvu studen i prvi snijeg, vrati se amidža Harun, usukan i mrk poput vuka, sa još crnjim glasovima: - Aj, prokleta Turska, džehenem je izgorio. Ne siju, ne kose, hljeb miješen ne jedu. Drže, ovi naši, malo stoke, pa baljegu kupe i suše je, te se sa tim halom zimi griju i na to kuhaju. Nema žive vode, nema voćke uz puteve! Da bog da me tamo više ni san ne odnio!

Amidžu Hamda nije pominjao, niti ga je iko za njega pitao. Gdje god ima žena javrcana, ovome je bilo lijepo. A Turska je, tvrdili su rijetki musafiri, bila puna muhadžirskih udovica.

Malo po Harunu i otac se vrati sa Kosova. Za sobom je vodio par krupnih, crvenih volova. Tan-ka bijela kora sumrazice nahvatala im se oko očiju i gubica, na ćubercima dlaka pod trbuhom. Otac ih je uveo u štalu, otresao opanke pred pragom i zatim, mirno, kao da je maloprije otud izašao, nestao u dimu dajidžine kuće.

Sjećam se kako su žene zakukale, kako su svakičas pekle kahvu i zgrtale krompir u mangalu i sjećam se, ne bez muke u trbuhu, Harunovih psovki i vikanja, dajidžinog kašlja i kokodakanja kokošaka koje svu noć nije prestajalo.

- Zapjevala kokoš nekome pred glavu – šaptala je nana, – O Allahu krasni, malo nas je, udri u ženskinje...

Bog bi milosrdan i te rede poštedi glave i muškinja i ženskinja. Uze samo glavu jednom kusom pijevcu kojeg će dajidža, kad se rota slegne i «braća se ko braća odbiju», rad puta zaklati.

Na pute se, opet, otac podigao. Zima je bila na izmaku, cijedila se briježja, ručile se vode u potoke, trčkarala prva jagnad oko međa i opkopa.

I otac je govorio: - Jal' još petak jal' dva petka, pa će, akobogda, biti hora za oranje. Pa da idem, tamo, ka tome Pazaru. Sal da nađem neđe malo pluga, a volove, vala, imam plahe.

- Vala plahe, - bodrio je Ćerim. – Da prevrćeš džade s njima a ne meke župljanske njivice. Kake li su huje, omašuj`l? Šta veliš ti, Harune?

- A jok, dajko, ja velim ovako – žestio se Harun. – Prvo da se namirimo. Nek izvadi majka pare od imanja, nek prebroji i podijeli. Jedno hise njemu, jedno meni, a jedno Hamdu nek ostave. E, poslije, ko god hoće – neka lomi kišu niz drumove!

- Na ovu je kuću, majko, bila jedna glava – čudio se otac. – A ene, sad, dvije!?

- Svoj ti poso, blagoš majci. Ne tragaj dampalu.

- Ja vam rekoh, šta vam rekoh – vikao je Harun, – izvadite pare i brojite. Jedno hise njemu, jedno meni, jedno Hamdu nek ostane.

U prvi akšam izađe upolje i poče kukati. Dajidžina pašačad zalajaše. Lajala su horno, ko pred bunu. Pred kućom se gomilaju ljudi. Otac iznosi dvije lambe a dajidža krlju s vatre i ja ću prvo ugledati jednog niskog i debelog starca (koji šišti ko da je probušen) kako se savija pred vratima i otresa snijeg sa palte. Za starcem će uplahati još trojica a za njima Harun, otac i dajidža. Svi će ući u musafir sobu i duboki žamor koji otuda dopire brzo će me uspavati. A izjutra kad me dignu da zahvatim «lijek cicvare dok se nije ohladila», zateći ću oca i amidžu kako mirno zbore i srkaju iz istog sahana. Zajedno će navući sijena iz kotara, istjerati volove i uprijezati ih u saone. Zajedno će posmatati, ne bez smijeha i maskare, kako pijetao bez glave poskakuje uz plotare i zasipa krvlju sniježne naborine. Onda će Harun i dajidža (koji nosi pijetla naopako), zamaći u kuću a ja ću ostate uz oca da mu pomognem u spremanju. Jer i ja ću za Pazar krenuti. Otac se bojao da mu volovi birdaši na strmim i posnim sandžačkim njivama ne ispadnu naopake ćudi, pa me vodi da ih, dok ne sviknu, prihvatim u brazdi.

2. Put

Obnoć smo prešli Lisu i Ninaju i u zoru izbili pred prve katune na Donjoj Pešteri. Svukli smo se sa saona, pješačili niz smrzline. Nad nama su vrane krvutale, leteći u lijenjom poširokom krugu i ja sam se dosjećao da to znači da su ljudske kuće blizu i trudio sam se da izdržim, premda su me noge izdavale i čudna mi drijemež snagu otimala.

Prisjećam se golog, rumenog brežuljka, niskih kleka o koje sam se saplitaio; zatim jednog krda jajolikih, surih stijena po kojim se, nenadano, kao da se u tom trenu rađa, pomaljalo beskrajna dolina. I od ovih jajolikih stijena pa do Delimeđa i staroga Rašljanskoga hana u mom se sjećanju ništa drugo nije zadržalo.

U Rašljanskom hanu ćemo zanočiti i narednog jutra, prije sunca, s mrkim Peštercima i njihovim buljucima ovaca i pasa krenuti ka Novom Pazaru.

Cijelim putem moj se otac raspituje da nema «gdje god s ovih strana kakvo posno imanje na prodaju». Pešterci su govorili kako je takva imanja mogao naći prije Delimeđa a da, od tog mjesta naovamo, posne zemlje nema.

- Ovo je, robe, pazarska župa i ovo su ka Pazaru puti. A Pazar je, za po konjskog nokta, tanji od Stambola. Ima zemlje za kabura, ali nema za prodaju.

Pešterci nam, pored drugih čuda, ispričaju kako su pazarski pekari od lanjskog Bajrama počeli i bijele hljebove vaditi.

- More biti, no šta – branio se otac, vjerujući da se sprdaju i šale. – Ima, tako, kod nas, u Bihoru, i bijelih trnjina.

Teško mu je bilo priči vjerovati. Tih godina nije bilo hljeba po Bihoru, pogotovu pšeničnoga. Dešavalo se da poneko i dobavi malo pšeničnoga brašna. Ali rijetko su se od takvoga brašna hljebovi mijesili. Ono se čuvalo za bajramske i za ramazanske pite ili za kašu koja se miješala sa medom, sipala u čanake i onda se – dok je ima – kahvenim kašikama davala bonicima na smrtnoj postelji. Da ne odu sa ovoga svijeta sa gorčinom u ustima.

A ja sam vjerovao Peštercima i njihovim pričama i bio sam tužan, a i ljut na oca, kad su oni ušutali.

3. Tijesna čaršija

Prva tri dana spavaćemo na Žitnome trgu u potkivačnici Isa Bace Bahtijrevića. Žitni je trg ostatak Tijesne čaršije za koju se govorilo da je (bila) najbogatija i najljepša čaršija duž slavnoga Carigradskog druma. Zakasnićemo tačno deset godina kako bi tu ljepotu mogli svojim očima vidjeti i ja ću ovdje, rad užitka, prepričati opis jednog anonimnog, ali pouzdanog očevica.

Tijesna čaršija srušena je tokom 1947. godine. Zadugo se držalo da je glavni zagovarač rušenja bio rahmetli Raif Tušević, da je imao veliku podršku u Osmu Derviševiću, Mahmutu Pelinu, Bilalu Mavriću, Smaju Vrci-Crnom i drugim našim kadrovima u ondašnjem Komitetu. I mi, mlađi komunisti, bili smo za to, jer su nam u glavurde utjerali uvjerenje kako je ona, ta čaršija, «najmarkantniji simbol feudalizma i azijske zatucano-

sti». Pošto smo mi svim srcem težili da što prije raščistimo sa feudalizmom i izgradimo besklasno društvo, sa oduševljenjem smo prionuli likvidiranju tog zadnjeg ostatka mračne prošlosti.

Međutim, glavni pokretači rušenja Tijesne čaršije bili su neki drugovi iz Okružnog komiteta, naročito organizacioni sekretar, Rade Borisavljević, kojem je smetalo što je sjedište Okruga u najzaostalijoj kasabi Sandžaka. Jedino je Velibor Ljujić, ondašnji sekretar OK, pokazivao rezervu prema tom prijedlogu i pitao se šta će raditi toliki svijet kad mu se dućani i radnje poruše.

Tijesna čaršija se nalazila na platou ispred kafane *Lipe*, *Jonuzove ćevapdžinice*, *Putnika* i kavečajnica *Ribolovac* i *Santos*. Na tome se prostoru nalazilo oko stotinu radnji i dućana. Bila je to čaršija slična arapskim sukovima i zaista je predstavljala biser onog sjednačenog i sivog vremena. Bila je sa svih strana omeđena uskim sokacima, a kroz njenu sredinu tekle su i dvije brazde s čistom vodom koja je uzimana iz paričkog jaza. Jaz je prolazio pored *Elektrorasa* i tu je bila drvena ćuprija, zatim je tekao kroz Varoš mahalalu i dalje do Vakumove vodenice. Vodom su se prskale ulice da se ne diže prašina kada prođe fijaker ili krda stoke u progonu ka pijaci. Na brazdi su kalajdžije trljali tepsije i kazane, uzimao se avdes kad se krene u džamiju a često se i bijelo ruho ispiralo.

Ali šta ćeš – bila je ostatak mračnjaštva i moralo joj se dohakati da bi mi, Pazarci, dokazali svoja napredna stremljenja. Za srušene radnje nije plaćena nikakva naknada, pa je na hiljadu duša ostalo bez igdje ičega.

Nekim čudom pretekla je ona nîska radnji i dućana iza *Lipe* i *Putnika*. S njene druge strane

nalazi se polukružni i kaldrmom pokriveni usjek opkovan takođe sitnim, ali bučnim dućanima. Većinu ih drže novopazarski čerkezi i većinom su kovačnice. Tu se prave čuveni pazarski šporeti i furune, britve i noževi, ožezi, mangali i klanfe, tu se kuju i klepaju sekire, kose i motike. Najbolji kovač na Žitnome trgu bio je Iso Baca. „Iso Baca Bahtijarević, kao i svi kovači, nosio je glavu malo ustranu, ali je bio šaldžija, volio je da se šali i na svoj račun. U njegovoj kovačnici, i magazii u stražnjem dvorištu, uvijek je bilo po desetak gladnih i stravljenih muhadžira. Tu se badihava moglo konačiti i najesti birijana i pilava. Za njega i Avda Lađara, pekara, čaršija je govorila kako *nije-su sami*.

Oni su sa svoje strane dijelili ljude u dvije grupe divanija (neznalica, budala): oni malo lakši slučajevi (dalge, dalevere) bili su na spisku kod Avda, a teži (šašonje, tevecelije) kod Isa. Pored kovača, tu su bile britvarnica Idriza Dacića, puškarnica Pašana Mulića i žitarske radnje Habib-age Ljajića, Sejda Šuntovića i Rifa Pljakića. Na samoj sredini nalazi se velika *Vaser* - vaga za merenje žita, jer se ovdje, još od Isha-begovoga vakta dogonilo i prodavalo žito stoga se i naziva *Žitni trg*.

U vrijeme našega dolaska nema Pašanove puškarnice, nema *Vaser* - vage (a ni žita), na trgu se prodaju vasike i slivaju, kao u kloaku, kolone muhadžira sa okolnih brda. I ime je trgu promijenjeno i sada se zove *Trg Stevana Nemanje*.

Bilo kako bilo, četvrtoga dana, poslije teravija, Iso Baca nas uvodi u magazii iza kovačnice. Magaza odiše na konjsku mokraču i memljivu židuu gvožđa i ugljena; premda je čista sa svakog zida,

uz ibrike i noževe srmenih dršaka, vise ubrusi i mahrame išarane strukovima, harfovima i pticama duga repa koje se dodiruju kljunovima.

Dok jednim ubrusom otire potpazušja (sa kojih se voda cijedi kao s mahovnjaka na našem izvoru) Iso Baca hunjka kroz nos, lupajući teškom šakom oca po hrbatu; zatim krivi glavu i podugo njiri u njegovo lice, kao da se boji da ga nije rasplakao.

A otac je govorio: - Jok, ja, volim se ukopat.

- A ja opet velim – uzmi se upamet, miči te volove. Osam banki, osam banki. Jok, jok, ne da. Ne da, vlah, volove.

- Vala ne dam.

- Aj tvrde glave, japiju joj jebem. Ne da volove, a muftač je kuće! Dela, dijete, diž' se da idemo.

4. Hamajlija

Kuća Isa Bace nalazila se na Jermišu, ispod groblja i Šiš-babine tekije. Imala je staru ispu-calu dvokrilnu kapiju sa kovanom bravom koju Iso pozadugo nije mogao otvoriti. Avlija je bila tijesna, pod kaldrmom, mirisla je na kahvu i na pržene paprike. Udno avlije, premrežena golim granjem, vidjela se niska, zdepasta kuća sa dva sitna prozora.

- O Ajkuna – viknuo je Iso Baca, - ispani pro praga, peškeš sam ti donio. I iznesi malo vruće vode...

Kućna vrata su se otvorila i na njima se pomolila žena s testijom u ruci.

- Aman, Iso, lijepo li je – reče žena, - a čije je?

- Nekog pogorelca sa Bihora. Dovedoh ga sa mnom, bi mi žao da se mrzne u onom zindanu.

De, pospi mu, nek opere noge.

Premda sam se kočio od zime, čim je Iso noge pomenuo, oblila me nenasnosna vrućina. Imao sam na nogama vunjene čarape i opanke koje, od kako smo Bihor napustili, nijesam sazuvaio. Prsti su me zapecali, prljavština među njima cijedila se, čarape punila... I sada će početi da pahne i avliju će zagušiti, strijepio sam, već zagušen stidom. Žena se sagnula, oslonila glavu o moja koljena i počela me izuvati. Koža mi se naježila, njihala me laka nesvjestica. Iščekivao sam, pritiskajući očne kapke, kad će žena uzviknuti. A onda sam osjetio kako mi se topla voda sliva niz listove.

22 | Tek ću je u hodniku pravo pogledati. Bila je i mlađa i viša od Isa. Smiješila se meko, kao da se stidi i nečim je podsjećala na goluba. Možda zato, mislio sam, što pomjera glavu za svojim riječima.

Ušli smo u jednu tamnu i čistu sobicu.

- Sjed'ti ovdje – rekla mi je - dok ja nađem malo preobuke...

Čekao sam i blehnuo u odsjaje lampe koji su šarali zidove. Na njima se caklilo okačeno suđe; ibrici, džezve, tablje i tepsije. Isto takvo suđe ležalo je i po rafovima. Na čeonom zidu nije bilo rafova ni suđa. Na njemu su visila samo dva tespiha i pod njima, ublizu prozora, nekoliko vijenaca suhih voćaka i cvijeća. S desne strane prozora nalazio se dvokrilni dolap, pun ispucalih i u kožu uvezanih knjiga.

Ajkuna se vratila s vunjenim prslukom i vunjenim papačuma.

Soba u koju smo potom ušli nije bila začarana. Okrečena bijelo, uska, bez ćilima, zastrta je

kao naša musafirska soba, stazicama i prnjama. Doduše i ona je bila puna svakojakog suđa ali sam takvo već viđao. Kada je Ajkuna unijela sofru, malo mi je i laknulo. Naša je sofru dva-tri puta veća i za nju je moglo stati «a da se ne krha laktovima» desetinu duša, dok za ovom jedva da bi otac komotice sjeo, da ga je Iso na konak doveo.

Onda su se mirisili počeli ređati. I ja sam blijedeo. Evo, sad će, drhtao sam, sad će unijeti i hljebove. Činilo se da taj trenutak neću dočekati.

Ajkuna ih je unijela uvijene tankim, bijelim mahramama. Hljebovi su bili vrući i mahrame su se pušile. Spustila ih je ispred Isa. On je nešto proučio, otkrio mahramu i pred mojim očima ukazali su se bijeli pazarski hljebovi. Iso Baca je izlomio prvi na tri okrajice i jednu mi pružio. Omađijan, ja sam nijemo u nju buljio. Zujalo mi je u ušima, bubetali čeonci damari, srmenkasta svjetlost oči napadala. Opažao sam, ipak, da mi Iso nešto priča jer su mu se usne kao liske na pripeci pomicala i kvrcile. I onda sam svijest izgubio.

Povratice me pljuskovima vode i nekim opojnim dimovima. Prvo ću Ajkunu ugledati.

- Jadno dijete – šaptala je – pregladnelo. Ništa drugo no je pregladnelo. Ja sam vala Iso nakastila da mu dadnem jednu hamajliju. Onu staru, putnu. Šta će mene jel' de. Ja s praga ne mrdam.

- Hulju-bulju, hulju-bulju! – hunjkao je Iso Baca. – Ha moj sine, ha na ovu stranu. Ha na ovu stranu...

Mučno sam se nesvjestici otimao. Iso me je uspravio, potkočio jastucima i tutnuo mi u ruke hljebnu okrajicu. Bila je još vruća. Ovog sam je puta prinio ustima. I ovdje mi valja, uprkos taštini, izbjeći priču o njenom ukusu. Ubijeđen sam

da se čudo može doživjeti, ali se ne može opisati. Ono stoji iznad uma i jezika.

Nijesam, dakle, pojeo čitavu okrajicu, premda su me uporno bodrili. Ajkuna će prva odustati, a Iso će deverati uz postelju i pokušavati da me osokoli bajanjima i šalama.

- Ih junače, obruka se – uzdahnuće naposljetku – samo si je ko miš sa ivice poštetio.

I dok Iso Baca okrajicu obavija krpom i podiže lampu sa tronošca, ja ću prošaptati: - Bil' to mogli babu odnijeti...

- Rečel' ti to meni nešto?

- Bil' to mogli babu odnijeti. Samo da ga vidi, pa ćemo ga vratiti. On ne vjeruje da ima bijelih hljebova.

- E vala moremo – smijao se Iso Baca. – Pa nek bira, more ga jesti, more i gledati.

Mome ocu nije bilo suđeno da vidi bijele pazarske hljebove. Kad je Iso Baca otvorio radnju i ušao u magazu, našao je oca na banku bez svijesti. Brada mu je bila podvezana krvavom mahramom, košulja i palta iscijepane. Iso mu je zavukao ruku pod košulju, zavrtjeo glavom, hunjkajući «aman zaman aman zaman». A onda me izveo u avliju. Avlija je bila tijesna, opkovana granjem stežalim od snijega koji se južio i cijedio.

Volova birdaša nigdje nije bilo.

- E bijahu lijepi, jadi ih ne našli – dersio je Iso Baca, češajući bradu. – I, eto ti. Nečiju su dušu naveli na grijeh. A imaš li, dijete, igdje ikog živog da mu haber otpremimo?

Smoren plačem i drijemežom, ja sam, poput ribe, nasuho zijevao.

Karakazan

Kobila je sijera, hramlje na prednju desnu nogu, griva joj je rijetka, upredena, puna suhih čičaka i crvenih vunjenih gužvica (koje je čuvaju od uroka). Samar joj kliza sa hrbata, jer je prevelik a ona mršava i ja se bojim da ću pasti. Krenuli smo na Lađevac, bihorsko božište. Iza Pazarišta, kad se pređe ušće i uđe u uski otvor klisure, sa čije se desne strane, gvožđem opkovane, naginju ruine hidrocentrale *Ras*, naglo se zamračí i začuje potmulo brujanje. „Karakazan“, šapće moj ded, otirući čelo okrajicom šala „karakazan, karakazan“.

U tome se času kobila spotakne – prednja joj je noga propala kroz šaht, i padamo, u širokom luku u ledenu huku rijeke Raške. Nekako će nas izvaditi, ja ću taj dan preživjeti a kobila, koja njišti prelomljenih prednjih nogu, neće. Jednu će joj stijenu položiti ispod glave i baciti šalče pro očiju. Drugom će joj stijenom, zamahujuć polagano, u krvavu kašu glavu udrobiti.

Crveno i crno

*Oči bolesnih žena, što peru u pari rublje,
u ognjici gore ko grozničave zublje!
I viču grozne crne stube,
u kući se našoj ljudi i žene sa strahom u duši ljube.*

M. Krleža

1. Osveta

Kad ošinu prva studen i potjera ljude iz čaršije u tjeskobu mahalskih kućera, Zeno opet počeo zaticati strinu Umu opruženu na sred sobe, «ni živu, ni mrtvu.» Od ranoga jutra midžo Daut, natomrđen i sūr kao stijena, hvatao je za kosu, bacao póda se i prštio sve dok mu ne bi obamrle ruke. Uma mu se nije ni branila – trpjela je šutke udarce i huju, uz pokoji boni, jedva čujni uzdah. Tek kada bi Daut, zadihan ili zgušen kašljom, sjeo na minderluk da dihu povrati, ona bi se obrnula nasatice, gledala pozadugo u dlanove svojih šaka kao da o njima duboko razmišlja i zatim bi namještala šamiju na glavi, otirala krajevima te šamije krv sa lica i dizala s poda zarozano ruho i prostirku. Ukućani je nisu smjeli braniti. Isprva su je bodrili i žalili, a onda su svikli jadu i pro njenog

opruženog tijela preskakali, omašice, kao preko drugih sobnih stvari. Samo bi joj prišla stara Nurka, i ređajući mehlem na uboje, klela i kudila:

- O ubi je, nagrdi je, ni krivu ni dužnu. Jok, ne more, ne more na noge. Ne zapijti, dijete, zalud ti je. Donesi joj kaplju vode, da povрати dušu.

Zeno je donosio testiju sa vodom, vrtjeo se oko strine i šaptao da će sve ovo amidži nájedno vratiti; baciće mu u kahvu mišomor, ponijeće Rajku bocu ljute i reći mu da uhapsi midža i da ga baci na robiju, pustiće mu šatke na jurtinu, isjeći će – vidiš ovu britvu – vreće sa šećerom i prosuti šećer po avliji. Pa neka ga onda kupi. Uma ga je hvatala za ruke, privlačila k sebi, milovala i ljubila, i on, dugo, o osveti maštario. Podugo je i čuvao jednu krhotinu ogledala s lambe (nove, *isovače*, koju je Daut o strinu razbio), jednu puščanu čahuru i jednu staru dedovu kamdžiju. Nju je sprvatio da sakrije u sobi kako bi mu bila na pofati kad se Daut zaleti na Umu ali, brižio je, ako mu je otme i ako je o njezina leđa pruži, ako deda zovnu iz Rašljanskog hana da im gusla za Ramazan i on ne smedne od mahalskih pasa ići praznih šaka pa zaište da mu nađu onu «lijepu mađarsku kamdžiju» i onda je nađu njemu pod dušekom i stanu ga na posprd dizati. Vratio je, stoga, kamdžiju pod strehu, pobacao i ostale stvari i branio Umu kao i ranije. Ta mu radnja nije uspijevala, premda se krvnički zalijetao, čupao Dauta za brkove i kosu, ujedao ga i grebao. Jedne rede, dok se Daut saginjao da podigne strinu koja mu se uz noge grčila, ujeo ga je za uho i pola mu rese odgrizao. Daut ga je u bijesu obrnuo oko glave i o duvar trehnuo. Zeno se sručio na pod, bez svijesti. Šiknula mu je krv i na nos i na usta.

Daut se prepao i smekšao.

Privodio je Zena uz mangal, dopuštao da mu žiškomb pripaljuje cigaru, pravio mu od letvica tablu, šiljio ugljene i gledao, potom, kako crta, dobacujući zadivljeno: - Aman, aman, ove svrake – ene baško živa! A, zdravlja mi, da je vidi Valter Švabo, on bi brda ufatio! Jok, ti crtaš dva put bolje!

Pred suton su išli u čaršiju da zatvore kahvu. Ranije su zatvarali u deset naveče, a od kad su vlasti pretvorili Amiragin saraj u Dom kulture – s bioskopom i sa dvije sale za igranke – sve privatne radnje morale su prije šest sati biti zatvorene. (Radnju je popodne držao Emin, mlađi amidža, ali mu Daut nije davao ključeve bojeći se da mu ovaj ne omali od dnevnog pazara ili zabravi prije vremena i ode da loče u *Granatu*.)

Dok je Daut računao pazar Zeno je dizao stolice na stolove, prosipao pepeljare, meo i prskao vodom zemljane podove. Zajedno su spremali robu za sutrašnji dan – punili čajne kutijice sa suhim šipurkom i nanom, lomili krupni šećer na četvoro – uz jedan je fildžan kahve išla četvrtina šećera – mijenjali prsle čaše i stare ubruse, nasipali ćumur u mangale i ječmeno zrnje u duboke limene posifke. Sirova je kahva bila rijetka i preskupa, pa se dodavalo zrnje ječma ili leblebije. Ono se peklo dugo i pažljivo, mjerilo «na dram» i miješalo sa kahvenim zrnjem. Daut je pravio mješavinu a Uma je mljela na degrmen, prosijavala na često sito i punila fišeke. Soba bi se napunila kahvenim mirisom, uhvatili, sa krajeva, plavkasti zasjeni, osulo se šaputanje i prigušen smijeh i u neko doba dedovo prijesno, duboko hrkanje. Uma je dolivala gas u lambe, unosila bozu i baklavu, namještala Dautu jastučice (jedno za pod

leđa, jedno pod stražnjicu) i on ga, onda, uzimao u krilo i pitao:

- Da oplete midžo jednu priču?

2. *Hanumice*

Dautove priče mogle bi se podijeliti u dvije skupine. U prvu su ulazile one iz Bihora (odakle će, sa proljeća 1943. godine, Tafil Pelin, Zenov djed, ovamo dobjeci), imale su za junake strašne četnike Pavla Đurišića i bihorsku sirotinju, bile su mučevne i tužne i Zeno bi uz svaku plakao. Drugu grupu činile su priče iz čaršije, koje je Daut slušao u kahvi. Kahva im se nalazila na Žitnome trgu, ispred *Vaser* - vage i Isove kovačnice.

Onamo se okupljao svakojaki svijet, ponajviše dućandžije i propale age i begovi, dokonaši i sarhoši i nalični dalgoviti ljudi. Dalgaste su bile i njihove priče. Kad bi Daut nabavio pojeftino džakče sirovog *Santosa* (krijumčario ga je i krčmio harmonikaš Sinaka Dampala), kad bi stiglo rijetko pismo od Mahmuta, Zenovog oca, ili pao dobar dnevni pazar, on bi ove priče po svom ćefu prometao i svaka bi dobijala Zena za glavnog junaka, počinjala u Novom Pazaru, «išla preko Crnog mora» i gasnula negdje u mističnim širinama Turske carevine.

Jezdio bi tako Zeno «do Stambola i preko Stambola», zatirao haramije u Budimu, Jedrenima i Solunu, presretao dubrovačke i mletačke karavane, sjekao glave zmajevima i halama, otimajući iz njihovih ruku zatočene šćeri aga i begova. Oni su ga primali na dvore, darivali grdnom blagom i

svoje mu šceri nudili za žene. Zeno je pamtio njihova imena, smišljao im lica (koja su uvijek na Umino lice podsjećala) i strepio da će mu se, prije no štaše za ženidbu, sve udati ili ostarati.

Često bi ih i sanjao. Igrale su i pjevale uz virove rijeke Aje, mameći i njega da zađe onamo. On se znojio i patio na obali, pritežući butine, jer ga je neizdrživo nagonilo na mokrenje. Osvrtao se oko sebe kako bi se negdje olakšao, ali je obala bila pusta, bez trstike i grmušja i, sem toga, golišave rospijice nisu oči sa njega skidale. Pomišljao je da uđe u plićak i tu se namiri, nadnosio se nad pjenastu, modru vodu i stravljen se izmicao. Činilo se da je bez dna, da je živa i da samo čeka da zagaca kako bi ga udavila. Pri tome je klokotala i uvis se podizala. U istom su trenu kupačice kao svici nestajale u mrklini, dizao se silan vjetar i oblaci, slinasti i teški, nalijegali na obalu i čitav se prizor sakupljao u golemo crno klupče koje se k njemu kotrljalo. Približavalo mu se užasnom brzinom, bivajući sve veće i veće. Pokušavao je da vrisne, da potrči nazad, ali bi se u strahu kočio. Sklapao je oči i čekao da ga klupče smrvi. Ono, međutim, nije udaralo. Kad bi, potom, prikupio hrabrost i ponovo kapke otvorio, vidio bi drukčije prizore. Stoji, sada, ispod gorostasne krošnje nekakvog drveta. Hvata akšam i krošnja se njiše, trepću liske i topću kapljice, vonja zraka na zapršku, prolijeću šišmši. Iza krošnje, u maglini, bijeli se sokačić. Zeno ga lako prepoznaje. To je Masli sokak, vodi od jalije ka mahali, a on ovo stoji ispod starog oraha mekiša kod tekijjskih duvarina. I on, s olakšanjem, i u hitnji, otkopčava pantolice, vadi kitu i počinje žuborno mokriti. Šara mlazom po ćubama trave, mjeri snagu i dužinu lûka. Čini mu se, ipak, da

mokri predugo. Mlaz se, vidi, nikako ne tanji, niti mu se lûk skraćuje. Pokušava da prekine, priteže se i navlači pro glavića kožuricu. Uzaludno. Samo što je ruke iskvasio i zalio nogavice. A mrači se nago, laju paščad, hukću sove i neko ga, čuje, zove iz mrkline. Prepoznaje Eminov glas i u istom trenu dok mu odgovara «ček da pišam midžo», dosjeća se da je u snu, da se, opet, pomokrio i (već budan) pipa rukom ispod sebe da provjeri je li lokva prešla i podlila pod Eminov dio slamarice.

Ukućani su ga zadijevali i posprdno pjevušili *ao Zeno puce naše, što ti gaće prokapaše*, a Uma ga sakrivala, prala mu mošnice da se ne potprište i spremala suhu preobuku. Dok je mijesila i pekla hljebove, učila ga je kako da se sjeti da je u snu i šta da „rekne tri puta, izduška, kako bi se probudio i na pravu stranu kitu okrenuo.“ Zeno se trudio da se sjeti toga, ali bi ga kupačice prevarile i on bi se upišao i izjutra, još drijemovan i mokar, nove savjete slušao. Uma bi se pričom zaniijela, zaboravivši na Dauta i prije no što bi se novog lijeka dosjetila, liječila je sebe i hljebnim krpama krv s lica otirala.

- Zmijo, zmijo – vikao je Daut, - faletaš li od sabaha, sabah te ubio!

3. Ptica

Dok su jednu večer pekli leblebiju, Nurka se dedu požalila:

- Išla sam i kod Pembe Ćirametke i kod ovih naših mahalskih gabeljki i kod mula Mahita u Ćukovac i zaludu. Mahit mi se kune, s desnom rukom

na musafu: 'Nije ti do snahe, ove mi knjige, no ti je do sina. Njemu se život zaklopio'. Tako zbori mula Mahit. A Daut je od života odvoji. Eno, vidiš, ko melek se šaji! Ko sve pred smrt. Čim se mlad insan onako ušaji, kopaj mu mezar, ja ti velim...

- Ako umre ja ću Dauta ubiti – viknuo je Zeno iz postelje.

- O, kameni mi usta – kajala se Nurka, - pričam svašta, a eno ga ono budno!

Kriomice je motrio na strinu. Čehre joj se ugasilo, oči iskrupnjale i sivim se kâdom zaprašile. Blijeda i nesmirna, dizala je glavu s veza, krivila je čas na jednu čas na drugu stranu i zurila u tavninu, kao da je otud nešto prepada i mami. Gotovo je, strašio se Zeno, to je došla ona bijela ptica iz dženeta. Ta se ptica javlja prije smrti – doleti, zapjeva i mami dušu čovjekovu. I ako je smami, čovjek umre. Tako je zapisano u musafu. Prvi put je čuo za nju zimus, na mevludu. Učio ga je neki hodža iz Čerkez-mahale i kada je pticu pomenuo, ljudi su se šutke na noge podigli. Lica su im bila ukočena, oči u pod upravljene i Zeno je lako zaključio da su se prepali.

I nije se prevario. Odmah po mevludu, zarediše priče o toj strašnoj ptici. Čuješ li je – šaptalo se – spremaj ćefin, drugoga ti spasa nema.

Počeo se bojati svake ptice i ptičjeg javljanja. Kad je huknulo proljeće i ptice se u pisku nadale, nije smio izaći napolje.

- Ovako ćeš ti – učio ga je Emin, nadvikujući dreku čavki pri lijeganju, - što tu pticu čuješ ili vidiš, ti zaviči *o sokole iz gore o sokole iz gore pohara ti lejlek dvore!*, pa će soko doletjeti i tu pticu rastrgnuti. Ču`l me!

Danima je Zeno tog sokola prizivao. A s Parničkog brda, osim magle i puščane pozne jeke, u mahalu nije ništa drugo silazilo.

Kad se bijela ptica na Uminu dušu namjerila, zaboravio je na sokola i strah koji mu je mijesio utrobu. Zamišljajući da je junak iz stambolskih Dautovih priča, ispleo je pračku i izašao u bašču, čvrsto riješen da istjera svaku pticu koju bude opazio. Istjeraće, međutim, samo jednu kvočku koju je Nurka nalegla ispod vreže tikve misirače. Nurka ga je išibala, zakopala pod tikvu devetoro gušćijih jaja iz pologa, a Zeno je ljutovao i plakao dok ga drijemež nije savladala. Uma ga je prenijela u magazu iza kuće gdje je, ljeti, pristavljala hranu i spavala. Krovna ćeramida srijedila se i otpala i Zeno je kroz otvore posmatrao kako zvijezde izbijaju.

- Ih kolke su, baš ko tikve. Vidi, strina, onu onde!

Uma nije u nebo gledala. Nju je ptica zabavila, mislio je Zeno, pokušavajući da odredi drvo u koje se ona zablehnula. Mora da se ptica javka sa kajsije. Njena je krošnja prostrana i gusta i onde je niko neće opaziti. Ali, dosjeti se sa radošću, kajsija je podaleko i odavde se ne može vidjeti. Mora da se ptica stani na jabuci đuli. Činilo se kako Uma u jabuku gleda. To je bilo mlado drvo, sa žitkim i niskim granama. Popeću se gore čim jutro zabijeli, mislio je, i mačku ću ponijeti. Pa nek ptica vidi šta će i kuda će. Ali ako ona sada uzme strini dušu? Opet ju je pogledao; osijana mjesečinom, ličila je na prikazu.

- Strina – šapnuo je, - o strina.

- Šta je, zlato?

- Hajmo kući da uzmemo mačku.

- Jesil` miša opazio? Ih, junaka, ja mislila...
- Hoću pticu da uhvatim.
- Koju pticu?
- Onu.
- Koju onu?
- Onu. *Bijelu.*

Uma se primakla, pipala mu dlanovima čelo i obraze, a zatim je širom otvorila vrata. – Eno, nema ništa.

- Nema, tamo. Ima na jabuci.

Uma je istrčala u mrak i počela dozivati čas Emina a čas Nurku.

Iz mraka je odjeknuo glas Dautov: - Šta je, grinjo? A šta kukaš i stravljaš mahalu?

- Zeno nam se razbolio. Ima vatru, klapi.

- Reci midžu šta te prepanulo? Je li ona? Sa l mi reci je li ona, da joj presudim jedaman za do vijek.

- Nije ona nego ptica –šaptao je Zeno.

- Ptica? E, za božji hatar? I ja sam, dina mi, sad jednu snivao. Bila je eto ovolika. Krilima bi avliju pokrila. A ta tvoja kolka beše?

- Ne znam. Nisam je vidio.

Daut se okrenuo prema Umi. Sad će je šinuti, dosjeti se Zeno i zabrza: - Bijela! Bijela, midžo, iz dženeta. Eno je, gore, na jabuci.

- Na jabuci? Šta će na jabuci?

- Hoće njenu dušu da premami.

- Pa nek je premami. Nije ovoj vrci duša ni trebala. De, ne plači, nego hajde da je dignemo sa lijegla!

4. Sužanj

Daut je dohvatio stabaoce jabuke, trmsio ga, savijao. Ono se uz prasak prelomilo.

- Gdje si ptico, kukavico – vikao je, čupajući grane s obje ruke kao kada Umi čupa pletenice. – Imal` ptice, o Zeno! Vidiš li je? Vidiš li je, o Zeno?

Zeno se skrio iza strine i otuda, prestravljen, virio. Daut je krkljao i psovao, vitlajući oko sebe grane i košulju koja mu se za njih zakačila, mahalska su paščad zauralala, palila se svjetla i dizali glasi iz avlija («a ne dajte ljudi, ubiše čovjeka!»). Zeno se u zortu pomokrio, dok se Uma savijala naprijed-nazad i miješala dove s jecajima.

- E jebem ti noć noćasnju - huktao je Daut iz blizine.

Vratili su se u magazuu, legli i pokrili ponjavi-
com koja je na mišinjak odisala. Zenu se činilo i
da čuje mišje grebuckanje, i dok se naprezao da
otkrije mjesto odakle je dolazilo, vrata su se otvo-
rila i Daut se pojavio: - Jesil`, diko, budan?

Zeno nije glasa od sebe puštao.

- Dela, spavaj i ne briži. Vidio si, nema ptice.
Kaka ptica, kaki jadi. Izmišljaju blese u dosadi...

Pticu će, međutim, čuti već narednog jutra
kako pišti tanko i prozuklo s crnoga duda pred
kapijom. Ovoga je puta izabrala jednu drugu i
slabiju dušu. Pripadala je Zenovom ocu koji je,
doduše, bio podaleko; čilio je u spuškome zatvoru.
Ali, ptičji glas se nadaleko čuje, a i duša, tvrdila
je Pemba Ćirametka, pređe za tren razdaljinu za
koju bi živome insanu trebalo devedeset i devet
vijekova.

O Mahmutu, Zenovom ocu, u kući se govorilo malo i to krišom, učile se dove ko za mrtvim, a njegova rijetka pisma, nečitana, zatinjala za šašovce. Zeno ga se nije ni sjećao. Kad je imao godinu i po, otac mu je dopao robije. Samo mu je Emin, na zôr, o tome pričao. Po toj mutnoj i opasnoj priči Mahmut je stradao uoči jedne Prvomajske proslave. «Zapili se pazarski glavari – Milan Jekić-Crni, Vlado Knežević, Sait Binjoš, Obrad Skoko, Valter Švabo, naš Mahmut i još neki drugi budžovani, imena sam im zaboravio. U neko doba izvade državne pištolje i počnu pucati. Jedno zrno zvekne druga Obrada Skoka taman ovdje i probije mu plućnu maramicu. Odvedu ga u bolnicu, okrpe ga i pitaju: - Ko je? 'Mahmut', odgovori Obrad Skoko. Uhapse Mahmuta, odrežu mu doživotnu, oteraju u Spuž na robiju. I eno ga, truhne onde».

Nekoliko mjeseci iza toga, Zeno će ostati i bez majke. Doći će dajidže s ljudima, vratiće je u rod i docnije dati nekom Šaćir-begu Čarovcu iz Svojbor mahale.

- Na to ih nije Udba načerala – grdio je Daut, - no gladna guzica. 'Dali smo je, vala, prema sebi, u begovsku kuću!' A jel'? U begovsku! Jeba Udba mater begovima, otjera ih iz čaršije, eno nema više ni jednoga. Pričali su meni ljudi da su Čarovce vidali u Pendiku. Iskopnio, vele, silni Šaćir-beg Čarovac, sal` što nije umro. Pojeli ono što su ponijeli, a Turčin pritego, ne da im da rade. Osim one naše snahe. Ona danju bere pamuk po poljima a svečeri suče pređu za nekaku ćilimaru i s tom mukom onoliku paščad hrani. E nju mi je, vala, žao.

- Žali ti ovu tvoju - čuo bi se Emin iz prikrajka.
- Njoj je sto put gore.

- Pital` ja šta tebe, burazeru? Jok ja, je l de. E pa šuti, usta ti se pogana naserem!

Istog toga jutra opaziće u avliji i Udbaše sa džipom. Bilo ih je četvorica i Zenu je upalo u oči kako su svi brkati i zdepasti kao kace. Izveli su deda i amidže u avliju. Emin je potom izašao na sokak i brzo se povratio, vukući za sobom hamalska kolica. A onda će Zeno, ne bez strave, posmatrati kako u njih trpaju čaršafe i ponjave, dok se udbaši gomilaju oko deda i viču mu kako mora smjesta poći s njima da prepozna sinovljevo tijelo i da ga preuzme.

- A vi, tamo, prijetili su amidžama – ne lajite po mahali, no držite jezik za zubima.

5. Gazija

Dok su oca gasalili, Zena nisu onamo puštali. Uza mejt su bili Daut, Emin, dva čovjeka iz mahale (Iso Baca i Avdo pekar) i taj hodža duge, konopljaste brade. Zeno se zamajao izvlačeći iz peškira dunje, a Uma mu ih otimala i onamo vraćala jer je dobro, tvdila je, kad mrtvačko ruho na dunje miriše.

- Evo, gotovo je – šaptala je Uma. - Haj' zovi amidže.

- Jok, ne smijem. Haj' ti.

Podugo će Zeno ondje samovati. U neko će doba ući Emin, pogledati s vrata tamo-amo i odmah izaći, pa će poslije ući ded sa musafom pod pazuhom, a Daut će ući po zalasku sunca; prići će mu polagano, podići ga u naručje, obrtati i tepati: - Ti si moj ponos, ti si moj gazija. Jesi li, reci midžu?

- Jesam – šaptao je Zeno bojažljivo, znajući da se iza takvih riječi krije nešto teško i nagrdno.

- Sada ću te, silo moja, odnijeti da se oprostiš sa babom. Nemo' da se straviš. Nemo' da zaplačeš. Gledaće te ljudi. Među njima ima onih koje Udba drži na učkuru. Pa nek vide kakvog je junaka iza sebe Mahmut ostavio.

Onda mu je dugo o nečemu pričao. Zeno nije ništa razumio i jedino čeg se sjeća jest drhtanje amidžinog tijela. I kad god se sjeti tog drhtanja, sjeti se i onog što je uslijedilo.

Kada ga je Daut uz mejta prinio, Zenu se svijest počela mračiti. Ja sam u snu, mislio je, i sada ću lica hanumica ugledati. Ona su se pojavila i u istom trenu trunila se i kopnela. Tek se jedno lice tami otimalo. Bilo je to strašno ljudsko lice. S obje strane nosa imalo je mrkocrvene zakrpe, prošivene tankim koncem. Jedan pramen kose širio se preko čela i pri tom se, moka, uvi-jao. I nečim je na Dautovo lice podsjećalo. Zeno nije znao čime, premda je, poslije, osviješten i smiren, zaključio da se tajna krije u načinu na koji se damari i bore, na oba ta lica, gomilaju oko usana i očiju.

- Božijeg davanja! – hvalio se djed ljudima, - eno, kolišan je a koliko nosi srce! Prinio ga Daut uz mejta – a on oči ne zatvara. Gleda u baba eto ovako, ko što ja, Iso, tebe gledam!

- Beli junak – hunjkao je Iso Baca, – sal' još sablju da mu iskujemo.

Zeno se rogušio i breckao, gonetajući što mu Daut ne prilazi. Buljio je zatim u testiju iznad glave, iz čijeg je kljuna, mjesto vodnog mlaza, izbijala paučina. Sobne sjenke stale su se komešati i zraka mrknuti. Začuo se, potom, žamor u avliji.

Prišao je uz prozor i vidio kako ljudi dižu tabut sa mejtaša i kreću polako.

- O snaho, - molila je Nurka s praga, - a za božji hatar, prostri tom djetetu. Neka leži dok nije krepalo...

Onda je sjela na prag i iz sveg glasa zaukala.

Uma ga je zamajala pričom o očevoj duši koja sad slazi u bašču dženetsku. Ta je bašča puna lijepe vode i lijepih voćaka.

- Tu joj onda neće biti loše - slagao se Zeno kroza prvu drijemež - ako tamo ima i budimki. Ali onih žutih, s crnim pjegicama....

- Ču li ti? - prekide ga strina, - neko nam je ušo u avliju.

Ustao je, prišao prozoru: - Vraća se dženaza. Spustili su tabut kod bunara i nešto se svađaju i srde. I evo ga Iso Baca, ide pravo k nama.

- Aman, Nurka - čuli su ga kako viče, - iznesi mi kaplju vode, prepo sam se, duša mi se osušila.

- Što vrnuste mejta?

- E, što. Ne da milicija da ga ukopamo. Doplali u dva džipa, ogradili groblje žicom, iza žice dinamit turili. Među nijma i načelnik Pero Jekić, ovoliki nagan u Dauta upravio. Ne bi, srećom, pogibije...

- Bože spasi i zakloni. Kud će mrtvi, no u groblje?

- Jes, u groblje. Al u koje groblje? U ono, njihovo.

- O krasni Allahu, ti sve vidiš i sve čuješ i sve znaš! Ti namiri srca dušmanima! - molila je Nurka, dok se Iso žurno udaljio.

6. Grobna mjesta

Mahala je imala svoja groblja, muslimansko na Hadžetu i pravoslavno na Šestovu. U oba je, međutim, Udba ukop zabranila i proglasila ih ugašenim.

- Nema više muslimana niti pravoslavnih. Svi smo mi jedan narod, koji je stvorila naša borba, drug Tito i drug Mošo i Komunistička partija! – vikao je učitelj Rajko Medenica sa tribine postavljenje ispred Avdove pekare. – Nema više podijeljenjih sela i gradova, podijeljene zemlje i grobova. Odvojena groblja su ugašena! Ponoviću – ugašena! Rađaćemo se zajedno, mrijet ćemo zajedno. Ne slušajte šta vam zbore hodže i popovi! Religija je opijum za narod, a revolucija je put u svijetlu budućnost. Jeste li me razumjeli, drugarice i drugovi.

Ljudi su ga slušali i poslije vukli i kopali mrtve u stara grobišta. I tako je Novo groblje², na sramotu Rajka i Partije, zijevalo prazno sve dok nije umro Valter Švabo.

Zeno pamti Švabinu sahranu. Išao je tamo s amidžama. Na groblju su zatekli još trojicu ljudi. Odatle će svi zajedno sići u kahvu da popiju *slatku* za dušu Švabinu (popiće je vani, na terasi koju je taj isti Švaba nagradio) i da reknu „koju lijepu o onome božjem robu“, i onda će Zeno čuti kako „lijepe“ prekida sve češće maskara, a kad Iso Baca upre prstom u Kolo-džamiju i grohotan smijeh.

2 Groblje se nalazi iza Kalauz ćuprije, tamo gdje prestaju bašče i počinju brežja i utrine. Vlasti su ga nazvale Napredak, a mahalske šaldžije Kupleraj jer je zasnovano na mjestu gdje su bile stare javne kuće i klanice nekih Katala, čerkeza.

- Vi, bogomi, ko na svadbi, sal` što niste zapjevali! – ljutio se Daut. – Gasi Emine ćumur i spuščaj kalpake.

Ali će mu bijes skončati kad ugleda gdje im, gazeć meko poput mačke, prilazi Sinaka Dampala.

- Nosiš li mi išta, brate?

- Nosim, brate – odgovara harmonikaš. – Po džakčeta Ria³, toza. I dva kila solunskog *Santosa*.

Propržiće Santos te iste večeri. Ali ovog puta Daut neće započeti ni jednu od svojih crno-bijelih priča.

Kad ga primakne uz krilo i gurne mu degramen u ruke, izvući će iz kovčega neki papir, pružiti ga Umi i šapnuti: - Čitaj ovo odavde pa dovde. A ti, dijete, pamti.

7. Mošina džamija

43

12. aprila 1956. godine, u samu zoru, prese-lio je na ahiret Valter, Valter Švabo.

Iako je debelo valjao vlastima, a i mnogim ljudima u čaršiji, ne dođe mu niko na dženazu i jedva smo ga do groblja ponijeli. Ukopninu, kovčeg i dva vijenca, platili su Iso Baca, kovač i Daut Pelin, kahvedžija. Obdukciju je izvršio doktor M. Benčan. Obdukcija je pokazala da je Valter Švabo umro usled tjelesne iscrpljenosti i prekomjerne količine alkohola koja mu je nađena u krvi. Dr. M. Benčan je takođe – a na molbu Dauta Pelina – sačinio ovaj kraći zapis 14. aprila 1956. godine.

Kada su se njemačke jedinice povlačile iz Novog Pazara (27. novembar 1945. god.) partizani

3 Rio, Santos – vrste sirove kahve.

su zarobili Valtera Švabu negde iza Dohovića, dok je sam Valter tvrdio da se predao čim mu se ukazala pogodna prilika, jer je bio član njemačke komunističke partije i sem toga ova mu se čaršija bila nešto omilila. Bio je dobar čovjek i šaldžija, a bio je dobar slikar i to mu je, tih prvih godina, život i spasilo. Agitprop Oblasnog komiteta ga je odmah uzeo da im pravi velike portrete Marksa, Engelsa, Tita, Staljina i drugih vođa proleterijata i da piše i rastura propagandni materijal. Dok bi Valter prolazio čaršijom, ljudi bi ga na *hušku* dizali: - A bre, Švabo, uzmi farbe i potrči pa namolaj Lenjinu tintaru! Ubi ti ga sunčanica, nagrdi ga!

Na duvarskim ostacima Baruhove sinagoge Valter je naslikao Karla Marksa, na pročelju bivše Gajretove ćilimarske škole Staljina, sa istočnog zida Kolo-džamije motrili su drug Tito i Moša Pijade. Kad bi iza podnevne molitve ljudi nagrnuli kod Dauta, on bi im s vratiju vikao: - Prvu džezvu turam ovim što su klanjali kod Moše. Njima je najdalje. A vi drugi – rikverc – na čekanje!

Prvi Valterov atelje bio je u starom zaboju blizu Dautove kahve pa bi on često svratio. Nije pio kahvu, no čaj. I to samo lipov. Emin ga je odmah zavolio, Daut nije: „Znao se Švabo dobro ištetiti, grđe no naš Mahmut. Nama bi se digla kosa s glave kad bi čuli da su sjeli u Granatu. Jadi moji s njima. Naloči se oni tako, uštavi se – ja poturi leđa i vuči ih uz čaršiju niz čaršiju. Al ne turaj to u tefter. No ti turi ovo. Moj brat Mahmut i rečeni Valter Švabo mnogo su se poštovali i voljeli. Radili su zajedno, pili su zajedno, jedino nisu spavali zajedno. Kad je Mahmut dopao robije, samo je Valter pitao za nje-ga i pisao mu pisma koja su mu, ko i naša, Udbaši robili. Valter nam je ovariso novu kuću, namešćio

pred dućanom terasu za četiri hastala, udario joj kaldrmu i švjasovao ogradu. On je malterisao sve dućane od Kalauz ćuprije do Hendeka i za to nije uzeo nikom ni dinara“.

Daut veli da je Švabo nastradao za vrijeme rekvizicije. Oduzimalo se žito, vuna, povrće, stoka, voće, posteljina, ćilimi, posuđe. Razrezivalo se od oka, batinalo, uzimalo mito, te je narod načisto propao. Valter je i ovoga puta radio s Mahmutom. Mahmut je bio čvrste ruke, Valter meke, bolećive. Njegov je Odbor za dva dana prikupio desetak navlaka, dva čaršafa, 34 kg jabuka, osam hljebova i 12 pita. Smijala mu se čitava čaršija. Komunisti su ga degradirali i izbacili iz Partije.

Švabo je ostao u čaršiji, bivajući svakom godinom samlji i slabiji. Isprva se zanimao molerajom, pijančio s kim god je stigao, a onda je batalio zanat i posve se zapustio. Danju bi spavao, noću pio. Sjeo bi uveče u Granatu ili Lipu i svu noć se štetio.

Jutrom bi ga zaticali kako leži il` povraća uz kafanska vrata. Tako je i umro, pred vratima Lipe, 12. aprila, 1956. godine.

8. Gurbetke

Uz Valtera Švabu u novo će groblje leći još desetak ljudi koje je Udba odnekud dovukla. Obnoć su ih zatrpali i izjutra su na humkama osamnuti istovjetni biljezi sa crnim slovima N.N. na uzglavnoj strani. Ukopaće onde još dva starca iz Varoš-mahale, podići ulaznu metalnu kapiju, proglasiti učitelja Rajka načelnikom za religiju i

kulturu, a mahalska groblja ograditi bodljikavom žicom i zasuti zemljom iskopanom za temelje nove bolnice na Hadžetu.

Ljudi su se stali dovijati na sto ruku. Uzimali su učitelja na lijepo i kad god bi on zasjeo sa družbom uz pečeno prase i bardak rakije, znalo bi se da je neko umro i znalo se gdje će se kopati.

- Mre se, bre – žalio se Sreto u prepunoj kahvi, - a prasadi malo, pa preskupa. Išli ja i Sinaka armonikaš u Šaronje i u Rašku i niđe po krmeta ne nađosmo. Šta će onda Sinaka – ništa. Nosi oca u Kupleraj. Svi ćemo mi tamo pazi šta vi kažem!

- Eto mene prvog – javkao se Avdo pekar – Ja mu vala krmka peći neću, pa taman se dunja' napako obrnuo!

I moga će oca, brižio je Zeno, tamo ukopati. Ljudi su ga iz avlije prenijeli u kameni podrum stare kuće jer je onde bilo hladno, posijedali ispred, popili po kahvu i onda se stali rasturati. Posljednji je krenuo onaj hodža konopljaste brade.

- Sabor braćo – dersio je, idući polako ka kapiji. – Allah je najveći, uzdajmo se u njegovu volju i njegovu snagu.

- Hoćemo, hodža, hoćemo – odvrćali su ukućani, premda su se uzdavali u Dautovu volju i snagu i još više od nje zazirali.

- Slušaj, stari – reče Daut djedu, - ja otpratih hodžu do čaršije, a vi mejta ne dirajte dok se ja ne vratim. Ako stane odisati, cecelom ga polivajte.

I potom su on i hodža u tamu zamakli.

Vratio se poslije tri-četiri dana sa komšijom Sretom i sa tri gurbetke. Bile su obučene u duge, šarene haljine koje su zveckale. Ta je zveka dolazila od silnih halki i pucadi ušivenih u košulje, up-

letenih u kujruke, naređanih u nizove oko jedrih, otkrivenih ruku. Smijale su se bez prestanka i gledale kao mačke, pa se Zeno odmakao od prozora da ga ne bi opazile i urekle. Jedna je počela lupati u def, druga je košulju razgrtala i biskala se, a treća je obalila Sreta u lozice i uz smijeh ga golicala i štipkala.

- Aj guzice, leb ti jebem! – vikao je Sreto. – Ne daj, Dajčo, udavi me!

Zeno je opet krenuo k prozoru, ali mu je Nurka pute pripriječila. Ona je iznosila tablju sa pršutom i sirom, a Emin bokalčad sa rakijom.

- Što se ono midžo smije? – pitao je Zeno.

- Šut, kopile! Da bog da mu zadnje bilo. Čuješ, krmka?! Malo mi je krmaka u kući.

Htio je da upita strinu koja je udno sobe mljela leblebiju, ali kad se primakao vidio je da se ona guši plačem, pa je volju izgubio. Onda je u sobu Daut nahrupio: - Je li budan Zeno? Gdje je moj gazija?

- Evo, ovdje. Pravim mešavinu.

Prvo će strinu ošinuti, mislio je, pa će sjesti i čekati da se ona skupi i isplače i da mu onda iznese rakiju. Daut je primakao tronošku uz prozor, blehnuo u tamu i pušio. Čulo se samo kako Uma diše i kako disanje kida strecanjima. Baš je našla vrijeme za strecanje, čudio se Zeno, zar ne vidi, blesa, da se Daut mršti i roguši.

- Gdje si bio dosad? – upita ga, kako bi ga nečim zabavio.

- Tudijer neđe. Jesi li brinuo? Je li mi te ko dirao?

- Nije niko. Čuvala me strina.

- Il ti strinu? Kako bi bilo da je malo išibamo? Bi l se ti ljutio?

Klimnuo je glavom. I čeka.

- Ti si, sada, golem junak. I tvoja se prima. E, nosim ti, evo, knjigu.

Spustio mu je u krilo i Zeno je otvorio. Bila je puna slika krupnih crveno-crnih mrava i njihovih mravinjaka. Bilo je i teksta ispod slika, ali on još nije umio čitati.

- Šta li ovo, midžo, piše?

- Ne znam jare. Pitaj strinu, ona je pismena.

Zatim je mirno izašao.

- Vide l? – čudio se Zeno, - nije te ni jednom ošinuo.

9. *Šehid sa zelenom bradom*

Izjutra se Daut opet izgubio. Po držanju ukućana, Zeno je zaključio da se obnoć nešto dogodilo – svi su bili pospani i blijedi i išli su na prstima.

- Jeste l gluhi! – vikao je. – Gdje je midžo? Gdje je knjiga koju mi je donio?

Djed i Emin su ga mrškali od sebe, Nurka šaputala dove i zijevala, a Uma se zabavila oko tijesta i nikako nije k njemu lice okretala. Zeno je vikao i vikao.

- O, tako ti Boga snaho – molio je ded, - neka tog mešeka, uzmi ovo dijete i vodi ga neđe, uši mi zaglušiš!

Pošli su u vakufske bašte uz obalu Aje. Onamo se uvijek mogla naći mlada bokva i srčika od kojih je Nurka gradila mehleme. Uma je išla ispred i šaptala „ogriješih se, ogriješih se“ kad god bi joj pod obućom zaprštali puževi-kućaši. Gazila ih je i

žalila cjelim putem. Kad su sišli u vrtove, počela je šutke lijehe razgrtati i kad više nije mogla izdržati Zenova zapitkivanja, pokrila je lice dlanovima i počela plakati. Zeno se vodi primakao, kako bi je uplašio. Zanimajući se, međutim, svjetlucajem prozračnih ribica u plićaku, smetnuo je sa pameti i Umu i ljutnju. Sjetiće se toga negdje po podnevu, kad se Emin pojavio.

- Zovu te, snaho, da umijesiš pitu. Ja ću njega pričuvati.

Opružio se potom u hlad vrba i drijemao. Zeno ga je golicao i budio.

- Pusti me bre, cijelu noć nijesam oka sklopio.

- A što nijesi? Kud si obijao? Čuješ šta te pitam? Ako zaspeš turiću ti u pantole punu šaku golaća puževa. Vid' kolik` je ovaj, kolko zmija!

- Ama, neka, nije ti za poso.

- Kaži gdje je Daut il ću te sad ovim gađati!

- Bež bre! Bež dok nisam uzo kaiš, pa ti našaro guzicu, gušće no što ti je ona knjiga našarana!

- Ti si mi je, znači, uzeo!

- Ču' š hajvana! Koji će mi matrak knjiga?

- Ti si! Ti, lopove. I ti znaš da čitaš.

- Pusti me da spavam, vrijeme te ubilo! Knjigu ti je Daut svu noć vukao po avliji. More bit je onde neđe ostavio, more bit je sa sobom ponio.

Zeno se, na zôr, zaplakao. Plakao je, na zôr, i plakao. Sve dok Emin nije omekšao.

- De, hodi ovamo. Zakuni se tri put u vodu i tri puta u snahu da ćeš čuvat tajnu, pa ću ti kazati šta je jučer bilo. Ali prvo da proučimo fatihu.

I kada su dovu proučili, Emin mu je tajnu ispričao.

Oca su obnoć ukopali. Otišli su prvo do Sretove kuće, tu zaklali «ono krme što je kod nas

konačilo», natočili pun bardak rakije, pa se svukli na jaliju. Podigli su onde vatru, namjestili krme na kočinu, a one su gurbetke udarile u defove i u pjesmu, sve dok nisu Rajka i njegovu družbu primamile. Dok su one ondje s njima kijamet pravili, Daut se povrnio kući, probudio Emina i strinu.

- Prvo smo mejta prenijeli iz mutvaka u kolica i pokrili ga tikvinim liskama. Onda smo se ja i Daut vratili na jaliju, a Uma je tvoga oca sama teglila do groblja, sama ga je ukopala. Ukopala ga je s gornje strane, na trideset stopa od mezara sa šećerli nišanima. Jesil` upamtio? Trideset stopa od toga mezara.

- Jesam – šaptao je Zeno, dok mu je pod kapcima izbijala slika tih nišana sa ogromnim turbanima. – Znam i ko leži onde.

- Ene? A ko?

- Jedan šehid sa zelenom bradom. Strina mi je o njemu pričala.

- Jadna žena, odrala se. I opet je Daut ne povede. Ostavi je Rajku i mahalskim špijunima.

- Gdje je midžo?

- Pobjeg`o je u Batal mahalalu. Čuvaće ga Hasan i Mustafa Galjan i još neki brdarevci. Ali ištu velke pare. Moraćemo prodat radnju ili zemlju u Varevu.

- A hoće li tamo noćivati?

- Ču`š, budale? A no će će.

Batal mahala nalazi se ispod Paričkog brda. Zna se da počinje od *Elektrorasa* i ruina Kolo džamije ali se ne zna gdje svršava. Mahalalu su do zadnjega rata podizali (i još je podižu) crnogorski i bosanski muhažiri, a po ratu u nju se sručila svakojaka pišta i fukara. Bez velikog zorta i oružja niko tamo ne zalazi.

Tamo će se Daut kriti dok se Udba ne razlju-
ti ili nečim krupnijim ne zabavi. Po čaršiji se već
šuškalo da se drug Tito zavadio sa drugom Stal-
jinom pa se i Udbaši svade i dijele u dva krvnič-
ka tabora. Zeno je takođe opazio kako ded i Emin
izjutra ulaze u magazuu, zabravljaju vrata i sve do
ručka slušaju radio.

Zeno bi, do ručka, dokonao na terasi. Iznio bi
knjigu, koju su mu našli pod jastukom Dautovim,
listao je, razgledao slike, čekajući da Uma popeče
hljebove i vrati se da mu nastavi s čitanjem. Tog
nesretnog jutra dobro mu je okasnila – bio je
petak i ona je, mjesto hljeba, obarušu razvlačila.
Čekao je, gledajući i mjereći mrave na slikama sa
mravima koji su po podu hmileli. Mravi na slika-
ma bili su veliki i vukli su krupna zrna grožđa, a
mravi na podu bili su sitni i vukli su trunje i tro-
hice. Bilo mu ih je žao pa je šaputao da će, čim se
Daut vrati kući i počne raditi, otići na pijac i kupiti
onakvoga grožđa, donijeti ga, ovdje, na terasu, iz-
brojati zrna i podijeliti ih na dvije jednake gomile.
Jednu gomilu pokloniće strini, drugu njima. Oni
su mu uvelike hmileli uz noge, draškali ga i pecali
i Zeno se počeo češati.

- Zapeli su kako treba – začuo je Umu, - i po-
ješće te, ja mrim, prije podneva.

- Pa neka će, neka me pojedu. A gde si ti dosad?

Uma neće stići da mi odgovori. Spriječiće
je nagli hici ispaljeni s desne strane kuće, iz
košmarne bašče Rajka Medenice. Kao da ih nije
dobro čula, ona se prvo k njima okrenula. A onda
je pala i zadugo posmatrala kako se sitne mrlje
krvi, kojima je knjigu isprskala, sakupljaju na ivici
u jednu krupnu i mrku kapljicu.

Kad šipurci dozrijevaju

1. Prokaza

Čim uhvati dozu, Omer složi priču naopako i kune se u sve živo kako tek sad govori istinu, zahtijevajuć da pocijepam ranije zapise i povučem nazad «ona govna» koja sam već predao „Sandžaku“. Nisam mu se protivio, držao sam jezik za zubima i njegovu vatru šutke proguvao. Juče mi se, pri pomenu majke i nekakve slamarice koja vonja na mokraću, snevoljčio i smrkao, a onda je obalio glavu u dlanove i na glas se zaplakao. Čekao sam da se smori i zadrijema, odvukao ga do postelje, svukao mu čizme i farmerke, primakao lavor (jer će Omer iza ljute svu noć povraćati) a onda sam izašao na terasu da se i sâm smirim i uhvatim malo čiste zrake.

Blehnuo sam u tavninu, kajao se i pušio.

Čula su se horno paščad iz čaršije, iznad Gazi-

lara gluho je sijevalo. S one strane rijeke, gorjelo je svjetlo u tri kuće. Jedno, činilo se, baš u kući Šišmanovoj. Dobro se sjećam toga starca i dobro bi, mislim, bilo da pogledam zapis od subote – mnoge sitne stvari ne štimate, ni kod Omera a ni kod Hamea, na primjer imena ljudi na Šišmanovoj sahrani, bolest, ime bolesti⁴. Bilo kako bilo, do skora je Šišman kalizio po mahali pijan i razdrljen, na veliku radost dječurlije i paščadi i nevolju žena kojima je, kada bi se zapričale, prilazio straga i hvatao ih za stražnjice. One su se svikle na to, liše ovih novih, došljakinja, koje bi se u vrisku nadale i sa njim se čeputale i svadile.

Živjeo je od sadake i mahalskog halamluka: klanja stoke i živine, cijepanja drva, riljanja, čišćenja štala i nužnika. Ranije je, vele, bio kasap, radio je u klanici, imao je sitnu, nijemu ženu, ćerku nekog popa iz Kladnice, kojoj je dohakao rotom i rakijom. Sinovi su ga zbog toga mrzeli, krili mu se i gradili da ga ne poznaju, a kada su ojačali, vukli su ga kući, zabravljali i tukli. Najzad su ga ostavili Jelici na muku i svračali rijetko, i to zimi, samo da provjere je li blizu smrti kako bi mogli isturiti kuću na prodaju. Kuća im je bila slaba, čatmaruša, ali im je bašta bila povelika i prepuna starinskih voćaka i znalo se da je mnogi priježe i drže na oku.

4 Omer tvrdi da je starcu dohakala ljuta, a Hame mu vadi dušu čas prokazom, a čas frenćom i sračicom.

2. Šedrnje

Kad je Šišman čuo kako mu se Hazbo vuče s Jelicom, uhvatio je čėku kod ćuprije sa Bujerom, Mušom i Nanicom i čekao da „nalegnu prijatelji da se izljubimo i bahnemo našte srca jedno šiše ljute!“, te se Bejto, Hazbov i Omerov otac, nije smio od sramote na bijel dan pomoliti. Tek negdje s jeseni, kad «prokaza preseče batila i sveza ga za postelju» izašli su na vidjelo; Bejto u ćaršiju i ćaršijske kahve, a Hazbo u baštenske mráke i zasjene u potrazi za Jelicom.

Mahalske se Bronje („sedam kuća, burazeru, a u svakoj po desetak krvometnih duša“) sprva okupiše u ispomoć, a onda se sporećkaše i u dvije grupe razdijeliše. Iz jedne su tvrdili da je Hazba djevojka smandijala i jake mu ćini poturila, a iz druge stvar na sprdnju obrtali, dodajući kako su Hazbu „ovi naši suhoparci ogadili, pa bi nešto njihno – i pomlado i pretilo“.

Bejto se splaka i ostara. Sjeo bi uz mangal, blehnuo u žišku, veremio i kudio: - U moju kuću vlahnjura da uđe! U moju kuću?! E nećeš sine, sem pro mene mrtvog! A vidiš li kud si udario? A vidiš li? A vidiš li, o hajvanu, da ćeš sebet pizde i din i džan izgubiti.

Hazbo je bježao u tavninu, Omer drhturio u postelji i kašljao od ljutog babovog duhana, a Mejra je podizala ruke ka Allahu i molila da ukloni stravu koja im je duše zamračila. Godina je, da ne zaboravim, 1963, a godišnje doba pozna jesen; liježu magle uz plotove, dovlaće se ogrijevna drva i grade se, na brzinu, zadnje svadbe i suneti. Jesen će se, veli Omer, završiti mirno. Neće ni zimu po

tegobi upamtiti. Pamtiće se samo zbog velikih i čestih snijegova (i guzice Jeličine na kojoj će svaki od njih biti oputom upisan⁵). Prvi snijeg će pasti negdje u oktobru, a onda će padati svakog dana i neće se podizati tamo do aprila. Kad pobijeli, zima nije mrazna i te smo godine, ko ni jedne druge, mi, djeca, uživali. U podne raskravi, uveče zamrzni, uhvati se poledica baš ko ogledalo. Momci se dohvati sličuga, a mi, mlađi, sanki i šedrnja i spuštaj se vazdan niz *fujaljku* koje je počinjala od Gurbi-babine tekije, pa slazila, niz mahal, sve do česme i Avdove pekare.

Omer drži da je Hame baš te zime dobio prve kovane šedrnje. Pravio ih je Iso Baca sa Žitnog trga, izgledaju kao sanke, samo što su mnogo manje i što su im nogari gvožđem potkovani. Kada se potkov uglača i kada se fujaljka zaledi, niko, sem Hamea, nije smio da se spusti s vrha, jer su takva zgoda svršavala prslih rebara i prsle tintare.

5 Hame priča: „U rano bi jutro izašao jedan od braće u avliju, ševrdao onuda ko pašče i ako bi u novome snijegu njene stope opazio povratio bi se u kuću s kakvom letvom il kaišem i onda bi se otud razlegla kuknjava. Kukao je Šišman, a Jelica, poznaješ Jelicu, nije glasa od sebe puštala. Izela bi ćutek, savila se dva-tri dana, pa opet trči onoj našoj divaniji. Znaš kako bi sprva braću prevarila? Ukrala bi ocu čizme il opanke i u njima pro snijega krivudala i prtila za Hazbovim zvižducima“.

3. Tuga

U proljeće, čim otopli i voćke se liske uhvatiše, neke žene opaziše Hazba i Jelicu gdje se grle u gustišu iza Gurbi-babine tekije. Bio je utorak, pijačni dan, i ljudi su sišli u čaršiju. „I Hazbo je – držali smo – na pijac sišao. Reko mu je babo da razvidi kako ide cijena arpadžiku i da kod kovača Isa Bace naruči trnokop i vrtaljke-motičice. Otišo je bio rano i nadali smo mu se prije podneva“.

Omer je motrio s Gazilara, Mejra kriomice sa kućnih prozora, a Bejto se uvijao po avliji tamo i ovamo, preturao pritke i proščice, odvajajuć one žiđe i poduže. Na Hazbovu sreću, Omer će ga prvi ugledati. „Ukaza se, dole, kod ćuprije. Gradio se kako gleda kako Mušo Čajlak gazi u vodi do pojaša, psujući mlade šatkove i šatke koji mu se nisu hvatali u borbu, a jok more – čekao je da ga Jelica opazi i da se, uzmogne li, ka njemu iskrade. Onda je krenuo uz Masli sokak, a ja, trkom, ka česmici“.

Zateći će Hazba kako češlja okvašenu kosu, zagleđuje lice u džepnome ogledalcu koje mu je Jelica poklonila i pjevuši *Haj ja zagrizoh šareniku jabuku*.

- Bježi od kuće, ubiće te babo – molio je Omer – Čuješ šta ti vičem. Eno ti ga za kapijom s kosirom u ruci.

Hazbo mu je namignuo i tutnuo u ruke novu britvu s drškom od ovnujskog roga. Više ga nije mrškao od sebe, niti ga je prekidao zviždukanjem ili smijehom kada bi mu Omer o nečem pričao. „Valjo sam mu onda. Mnogo sam mu onda valjo, pa me držo na visoku gledu. I zvao me Omčo ili burko, a ranije ne no – ćoldo, kurče i matrače“.

Omer ga je „prvi od svih Bronja“ zatekao sa Jelicom ali je držao jezik za zubima. Zgoda se desila s kraja ljeta, kad šipurci dozrijevaju. Trava uz mahalske plotove i međe spržila se i srcnela, pa je Omer jednu kravu jalovicu koju je Bejto za kurban kupio, sagonio na utrine oko rijeke Aje gdje se zelen još uvijek držala. Negdje po podnevu, dok se Omer zabavljao rasturajuć mlade krtčinjake, začuo se smijeh sa druge obale. Malo iza toga vidjeo je Hazba i Jelicu kako gacaju brzake. Hitro se zaklonio iza vodeničkih duvarina i otud virio. Oni su lako pregacali rijeku, sjeli u hlad i počeli da se ljube i pipaju. Jelica je svukla bluzu, zatim suknu, a onda je, dvojeći se na čas, svukla i gaćice. I Omer će, po prvi put u životu, vidjeti kako izgleda «to u žena» i osjetiće kako mu je «prokapalo u prsima» i neka se tuga onde nakupila. Jelica se, tvrdi, samo na tren gola ukazala, a onda se još brže obukla i nestala, zajedno sa Hazbom, u gustišu čička i repuha.

Kad bi Jeličina braća, Radiša i Žarko, dolazila s rada iz Srbije (radili su kao sezonski radnici na velikoj vojnoj gradnji blizu Subotice) ona nije smjela podaleko izlaziti i ostavljala je Hazbu pisma u procijepu jabuke budimke pred kapijom a Omer ih potajice uzimao i onamo Hazbova skrivao.

Oko rijeke Aje zateći će Hazba sa Jelicom i Ismail Dacić, zvani Kadar. Ovoga se puta Hazbo grdno uplašio – Ismail je znao i od manje žiške džehenemsku vatru podignuti. Otac mu se toga dana vrati iz čaršije „crnji od čivita“ i još sa kapije udari u vik: - Će je pašče! Će je pašče, jebem li mu kurvinsko kotilo!

Hazbo je drijemao u mutvaku i kad začu oca uhvati se stražnji vrata i pobježe. Očev bijes slo-

mi se o Mejru i Omera koji je majku pokušavao braniti.

Nekako se to primiri jer mahalalu zviznu druga muka.

4. Perovača

Digoše se žbiri s glasinama da će Udba od temelja do rogova prevrnuti svaku kuću na potezu Jaklja – Ringlov – Šutenovac i plijeniti skriveno oružje. Onaj kom se ništa ne pronade glavom će platiti. Nekako se raspipa i rašču da se glava može otkupiti s jednom puškom kragujevkom i deset metaka.

Uz Masli sokak zahmilješe crne limuzine. I ljudi u njima bili su u crnom. Predvodio ih je Pero Jekić, načelnik pazarske milicije od kojeg su ljudi zazirali više no od čume. On sazva zbor ispred Avdove pekare i kada se onde skupi šaka postarijih ljudi, prosu nekoliko lijepih riječi o voljenom drugu Titu i Partiji, zaprijeti narodnim neprijateljima i mračnim silama, zatim skupi svoju svitu i dade se u pijanku. Po gluhome dobu posla svoje pratioce po mahalskog hodžu i zadrža ga sve do zore. Kleo mu se, vele, kako više nema spasa muslimanskom uhu i kako će oni koji „umakoše kami četres i četvrte, pasti ispod iste kame, danas, šeset i četvrte“. Preživjeće samo onaj koji pušku kupi ili od njega ili od Veska Nikolića, njegovoga šure.

- Pa poruči braći – vikao je pijan – da Perova puška nije skupa. A pošten je čovek, odža, može unajmiti. Jesi li me razumio? Jesi. E objavi sutra u džamiji: kom je život mio nek prodaje šta ima prodati. Puška se mora dobiti.

I ljudi počeše kuće rasturati. Puška se najmila na nedjelju dana. Bogatiji ljudi plaćali su najam novcem i nakitom, a slabiji orahovom građom, ćilimima. Pušku je u kuću krišom unosio Vesko Nikolić a iz kuće javno iznosila komisija u kojoj su bili Pero Jekić, Ismail Dacić i dvojica mrkih, nepoznatih ljudi iz Šaronja.

Bejto Bronja primi Hazba ponovo u kuću i stade se premišljati šta mu je činiti. Bilo mu je žao zlata – „jedan šorvan i jednu dvolirku koje je majka rad smrti čuvala“ – a još više oraha, mekiša. Imali su tri snažna stabla koja su rađala u svakoj godini. Kad mu Pero i njegovi ljudi priprijetiše, on oglasi da će „po ovome petku i on drage volje oružje predati“, obali dva stabla te i njemu jedne noći uniješe pro praga *perovaču*, kako su tu pušku u mucu nazvali. Malo po predaji puške i plaćanju duga domovini i narodu, pozvaše ga u Granatu Ismail Dacić i učitelj Rajko Medenica i tamo mu „pod nos neki papir poturiše“ i kako on nije znao čitati, objasniše da je to vojni poziv za njegovog sina Hazba i na tome mu čestitaše. Stari im Bronja plati po čokanj rakije i skrhan se vrati kući. Tek sad nije znao kako će se jadu izbaviti. Muku će mu otkloniti Hazbo tako što će sići u čaršiju i sam se prijaviti vojnome odboru.

5. Radio na struju

Služio je daleko, na moru, u nekakvoj Crikvenici „gdje snijeg nikad ne udara i gdje nema šaka zemlje mezar da ogrneš, no je posvud kamen ćićerovni“. I Jelicu braća nekud izgubiše. Mahal-

ske su naklapače tvrdile kako su je braća preturila u Srbiju, a onda je Hame sreo na saboru kod Petrove crkve. Vukla se, veli, za jednim grmaljem riđe kose i krvavih, rakijskih očiju.

- Koji ti je ovo kurac? – pitao je Hame.

- Čovjek – šapnula je ona. – Ne gledaj u mene, okreni se.

Nestala je hitro u gunguli, dok je Hame začuđen zijevao. A onda se, znaš Hamea, raspitao uokolo i doznao da se čovjek zove Radul, da je kazandžija, da drži radnju u Deževi, da je teška rđa i još teža pijanica. „Drmne, burko, svaku večer bocu, bocu i po ljute. Pa ti vidi s kim živi Jelica“.

Hameova priča, premda friška, nije stigla da pusti korijenja. U Jaklji se sad zborilo o jabuci đuli, o Pajazu Bronji i kaišu o koji se obesio. U smrt ga je otpremio kundak puške perovače. Kad je Pajaz došao na red, puška je bila zahrđala pa mu je Vesko naredio da je podmaže i uglača tako da se o nju čovjek može oglednuti. I kada je Pajaz, dockan po večeri, primaknuvši uvrh sobe dvije lambe, krpe i činiju gasa, stao pušku timariti, rukohvat se na dvije pole rascijepio. Neko ga je odranije ištetio, ulijepio smolom i nevolju drugome spremio.

Pajaz je u zortu pamet poštetio. Kad se pribrao, skupio je pušku u ponjavu, izašao sa ponjavom u avliju i kako ga pozadugo nije bilo, njegova je žena krenula za njim i ugledala ga obešenog o jabuku pred bunarom. Isrčala je na sokak, digla vrisku, natrntala dole, kod česmice, na Šišmana i Muša Čajlaka, pijanih ko letve. Nekako su, ipak, uhvatili šta im žena priča. I nisu se, potom, mogli načuditi, ne toliko Pajazovoj odluci, koliko grani o koju se obesio.

- Da obesi insan mokre gaće o nju – čudio se Mušo Čajlak – pa bi pukla! Nije deblja od detinje ruke. Ali kad je za zijana, izdrža i smiri onakog čovjeka!

Obešenog žena nije zadugo žalila. Pomala, vruća i bastašna, poče primati na konak jakljan-ske kurvare i džambase sa Pešteri pa su druge žene stale ugađati svojim muževima i čuvati da s akšama ne obrnu ka rospijskog strani. Ljudima se smače mrena sa očiju. Ali ne zbog ženskog ugađanja, već zbog vedrih glasova iz čaršije. Glasovi su kazivali kako je Pero Janić dopanuo hapsa i kako je Tito ukinuo Udbu i skrhao s vlasti Aleksandra Rankovića.

Puška perovača propade u zemlju. I ljudi se miru ponadaše. Ta će im nada biti kratka vijeka. Negdje se opet zaratilo.

- Neka nije Rus il Švabo – mirio je Ismail Dacić – drugoj bi se sili dalo i umaći i preteći.

Kad je Daut kahvedžija dobavio prvi radio na struju, ljudi doznaše da se rat vodi nadaleko i da se „Jevrej sa Arapom za vrat dofatio“. Svaku večer Bejto je išao onamo da posluša vijesti i goneta, do sabaha, ko u ratu gubi, ko dobija. Jednog dana objaviše da će i jugoslovenska armija krenuti u te bojne, arapske pustinje. Hazbu stadoše češće pisati i pare mu u pismo mećati.

U oktobru mjesecu te tijesne godine, Hazbo stiže na odsustvo i njegovi prave džumbus kakav Jaklja nije upamtila. Omer tvdi kako im je Avdo ispekao tri tahte hljebova, tri ovčije i jednu teleću lubinu, kako su najmili harmonikaša Sinaku Dampalu i Hajrušu Čerkeskinju.

Svake noći kuća im se punila ljudima, sjedilo se do gluhoga doba, a Hazbo pričao o pustin-

jskom ratu naširoko kao da se juče iz njega vratio. Posječari ga nisu razumjeli premda su klimali glavama i grabili krompir i sir iz tepsija koje je Mejra pred njih iznosila. Ona je ushićeno posmatrala sina koji se kočoperio i trsio „smiješan sa krupnim ljudima“. No ta sreća potraja zakratko. Preturao Bejto po Hazbovom vojničkome odijelu, tražio bukvicu i našao pisma Jeličina. I diže se, prisjeća se Omer, da ga spršti i ubije.

Hazbo pobježe u čaršiju i odatle u armiju.

Otuda se opet u čaršiju vratio. Avdo ga je uzeo u pekaru, da mu obnoć puni čarak i drži furunu. Tako bi Hazbo noću radio a danju halijedao za Jelicom. Viđali su se otvoreno. Ona je već bila puščenica. Kad je Radul čuo priče da se ona «vukla sa turcima», počeo je da je vošti i nagoni da mu kaže kako im se poturala i kako je ono sa njima radila. Jelica se ispva branila i klela u žive i mrtve da se nije nikom poturala, da je došla ko djevojka, da je, iza prve noći, svekrva iznijela krvav čaršaf i rastrla ga preko plota «da vidi Deževa šta je Radul u kuću uveo», da je i sam, ako se ne srami, može sutra o tome pitati, ali njena zaklinjanja, suze i kuknjava nisu pomagala – Radul je svake noći iz sna otimao, saslušavao i gazio. Jelica se, najzad, prelomila. Jedne noći, dok se Radul primicao, motajući kaiš-tokaš oko ruke, Jelica je zabrzala: „Stani. Stani, kazaću ti. Hajdemo napolje.“ Izvela ga je na smrzlinu, uhvatila ispod miške jer se Radul pijan zanosio i povelu ka kotaru. A onamo, u kotaru, još od šest uveče, naš veseli Hazbo poskakuje i puha u promrzle prste. Omer tvrdi da će Hazbo samo zaprijetiti Radulu i dati mu besu kako će mu grkljan iščupati ako još jednom pomene Jelicu, a onda će, sa Jelicom, okrenuti ka

čaršiji. Kod Hamea ova zgoda zvuči posve drugačije⁶. Ali Hame, po svom običaju, izmišlja i laže.

U zoru će, niz Šestovo, sići u čaršiju. Tamo će ih, u Bećovoj aščinici, uhvatiti pazarska milicija. Jelicu će u stanici dobro izgrditi i pozvati braću da «kurvulju» vode kući, a Hazba će uvesti u podrume. Izeo je grdan ćutek (koji Omer nikad nije pominjao) i njegov dajidža Bešir Korać dvije ga je hefte u sirovu ovčiju kožu povijao.

Iza toga navadi se na Granatu i tako se, pijan, dohvati sa Cukanom Birdžozlićem, sa kojim je čipčijao, pobiju se, nagrde se i Avdo ih ispudi napolje. Poslije je kod Haka Pljakića radio s ćerpičem. Pričalo se da taj Hako na proljeće zakopa kvočku s piladima da ne bi padala kiša i štetila mu posao. Bio je ters i jak kao junac, varao je pri plaćanju i Hazbo se sa njim brzo zavadio.

Onda ga je opet Avdo zvao za furunu.

Hazbo se primirio ali ne zadugo. Počeo je unositi ljutu, prosipati, pijan, brašno, zagasivat vatru u nevrijeme, a jedne je rede u pekaru uveo i kurve.

I tad ga je, tvrdi Omer, otpisala čaršija.

Pravio je, i poslije, svakojaki pisluk i mahnitluk, ali samo u Granati, gdje su svršavali oni koje je čaršija od sebe odbila.

Jelica je, uz stotine drugih žena, već primljena u fabriku Rašku («koja će, drugarice i drugovi, promijeniti svijest i sudbinu sandžaćkih žena i grad Novi Pazar dići iz pepela»), ali se nije sa Hazbom viđala.

6 „Dovuče Jelica onu budalu u kotar. Zvekne ga Hazbo jednom u škembe, jednom u vilice, zaveže mu ruke napoko i baci u sijeno.

– Evo, gledaj, kad si navalio, rekne mu Jelica, nasloni se uz to isto sijeno, zadigne haljinu, natrti guzicu. Hazbo je prihvati. Tako će ih, care, zora uhvatiti“.

Ona je nama uvijek bila lijepa, ali sada, kad se makla Radula i bijede, dohfatila prvih plata, svukla tranje, obukla se i pritegla, toliko se izlepšala da se nije moglo, bez tegobe u stomaku, u nju pogledati. Jedno vrijeme nije smjela sama proći kroz čaršiju. „Burazeru“, veli Omer sinoć, „mi onako dupe za našega vijeka više nećemo vidjeti. Sjećaš li se kad bi se loptali kod česme, a ona naiđe iz prve, stane pa nas malo gleda, pa se onda savije da pije i napuči ka nama guzicu. A jebem ti i nas i našu sudbinu!“

Sjećao sam se toga. Sjećam se i šta je na sebi nosila. Bijelu bluzu od perlona sa kratkim rukavima i teget suknju od trevire. Tu su joj treviru dali u fabrici. Moja majka priča da je bila „velka bijeda, da su prve fabrikuše iz naše mahale nosile dimije“, da je Golubović, ondašnji direktor, naredio da se iz fabričkog magacina svakoj ženi da po dva metra perlona i po dva trevire i ona ga, uprkos pričama, uvijek po dobru pominje. A te priče (i usmene i pisane) kazuju drukčije. Većina ih tvrdi da je Golubović TK Rašku u kupleraj pretvorio, da se u fabrici „jebavao svak sa svakim“, da su na najvišoj cijeni bile „jedre seljančice“, a po njima „turske bule i nevjeste“, naročito one iz Ćukovca i Batal mahale koje su Golubović i njegovi bdrsko-planiniski kadrovi vodili u seoske krčme u Deževi i Šaronju, „skidali ih gole, peli na hastale, nalivali brljom i terali da im poje *spremite se spremte* četnici“. Nisu rijetke priče i predanja o motelu Sopoćani, o poslovnim partnerima i poslovnim ručkovima i prelijepim pazarkama - radnicima TK Raške, koje služe drage goste, prvo za obedom, zatim u krevetu. Svaka verzija sadrži i iscrpan popis njihovih imena i u svakom nalazimo ime Jeličino.

Ja o tome ne znam ništa, Omer šuti, a Hame izmišlja.

Prije tri noći, u Fontani, dok je tovario na Jelicu svaki kurac iz čaršije, meni je odjednom sijevnulo u glavi: - Halo, stari, i naše su majke fabrike.

I Hame se nasmijao. A onda je pokunjio kišu, blehnuo u ništa.

- E jebo te đavo, - rekao je najzad. - De, drmni to pa briši...

*

Dok čita imena, majka vrti glavom, krije usta šakom i, potom, zaplače. Lažu, pašcad, kaže, pa opet zaplače. Jadno žensko, kaže. Po sto puta jaderno. Ada, eto. Neke jesu to činile, ali iz zôra, a ne iz ćeifa. Zaprijeti joj poslom, ona se pomiri sa sudbinom. Ovamo nema kud, kući nema kud, čaršija je izvikala, trpi i šuti. Tako i Jelica. Vukli su je gore i direktor, i Miladin Ravić, i još neki iz tkačnice. Šta je radila ja to ne znam. Znam samo da se jednom Hazbo obreo pred fabrikom. Dohfati se s tim Ravićem i Ujkanom brigadirom, izvadi noževe. I šta će ti biti - zaplati Jelica. Potrči, nesreća, da pašcad razvadi i neko je, tako, strefi nožem taman ovdje, ispod srca. Po godine je u krevet ležala. Vratila se, druga žena. Splakala se, ostarala, ojadila. Niđe one naše lijepe i vesele Jelice.

Hazbo, krmski Hazbo. I krmska čaršija.

E i ovo da ti pričam. U fabriku je bilo zabranjeno da se posti. Niko nije smio, ni žene ni ljudi, niko. I tu je bilo plača i krivenja. Svega je bilo. I taj Ujkan iz tkačnice, on bi uzeo kesu bombona pa zaredi po Pogonu da nas juftaruje. Ko god ne

bi hteo, išao je na odgovornost. Žene bi se krile u klozete, iza razboja i mašina. Na čišćenjenju komada radile su starije žene i one bi plakale ko graduške kada bi ih Ujkan juftario. Jelica bi im pomagala, kazivala kad dolazi Ujkan i dvije tri naše, iz mahale, skrivala kod sebe. Ona bi te žene i učila: „ama turite bombon u usta pa ga poslije ispljunite.“ I one ti tako – uzmi bombon od Ujkana i što se on okreni – ispljuni, prouči dovu i opet zanijeti.

Sila je bila ta Jelica. Eto, sila.

I kad joj se rašču to sa Golubovića i druge drtine koje su joj naturili, prevari se veselnica i poslušna braću – dade otkaz i vrati se u kući, u mahalu.

Žene će je dočekati s mržnjom, ljudi sa požudom.

Tih će dana, veli Omer, Bejto Bronja poručiti Hazbu da se ne vraća kući sem ako ne misli glavu da izgubi. Na veliku molbu svojte i komšija, prista da ga pusti u kuću za Bajram, ako se zakune na musaf da Jelicu neće ni viđati niti pominjati. Njena braća behu razglasila kako su je obećali nekom milicajcu iz Raške i mahalska je pogan sa merakom priježila šta će Hazbo učiniti. On poruči po nekim momcima da će doći u četvrtak i da vidi Jelicu i da babu ulegne u kuću.

6. Dva četvrtka

„I dođe taj đavolji četvrtak koji ću pamtit i cio život. Probudio sam se prije sunca, izašao povrh kuće i gledao dole niz puteve kad će se Hazbo pomoliti. Molio sam Boga da ne dođe, a znao sam da me Bog ne čuje. Negdje iza devet sati, ukaza se na ćupriji dvoje-troje ljudi. Odmah sam Hazba prepoznao. Pozvao sam majku i krenuo sa njom da mu pute pripriječimo.

Penjemo se uz Masli sokak. Majka ređa dove i udara šakama o prsa, Hazbo puši a ja gledam gore ka našoj avliji. Ne čujem baba, ne čujem sjekiru. Kratio je drva kad smo mi krenuli.

- Majko – velim – baba se ne čuje.

- Bježi, moj sine. Bježi, sine, ubiće te – šapće majka, a brat tjera bajdariju i okreće prema Jeličinoj kući. Majka kuka i sa obje ruke čupa kosu. Uz kapiju Šišmanovu skupljaju se ljudi. Babo se pomalja kod česmice. Sekira mu svitka u rukama. Uh, jebem ti muku. Zgadi mi se život čim se sjetim toga“.

Ali nije to bio taj četvrtak u kojem je Omer poslednji put svog brata vidio. Taj je došao s juls-kom zvizgom i sparinom.

*

Na minderu sjedi Bejto, do njega Avdo pekar, Iso Bace i mahaski novi hodža, čakarasti mladić, kratke sijere brade, piju šerbete i kahvu.

Za četiri stola sjede Jeličina braća Radiša i Žarko, pa Ismail Dacić, Sreto Ilić, Faik, Idriz i Miralem Bronja, pa Hazbo i neki njegovi iz čaršije.

Pred njima tepsije ovčijeg pečenja, tablje sa sirom i turšijom, boce rakije i škatule «Drave», bez filtera. Meze rukama i polako piju.

- Njemačka je čudo – ubjeđuje Faik poštar. – Pričali su meni ljudi a i mnoga pisma sa te strane i lično sam pročitao. Sve fabrika do fabrike, posla do zavrata – dženet, brate, za vrijedne i bastašne ruke.

Bejto Bronja gleda u svoje ispucale ruke, klima glavom, premda ne sluša Faika niti priče drugih ljudi. Omer mu otresa pepeo s prsluka i izvlači opušak cigare koji mu cvrči između prstiju.

- Eno Selim, – kitio je Faik – bi li, odek, najcrnja fukara. Bi brate bogomi. Ode tamo, prije dvije-tri godine. I ene ga, ispade planina. Povrnu li babovinu, podiže li kuću? Pa vi velim. Njemačka je sila. Sila! Vala, Hazbo, bidneš li na baba, za godinu ili dvije, do velikog ćeš blaga dopanuti.

I ode naš Hazbo za Njemačku.

7. Jutro

Isprva je slao pisma i po „malo crkavice, majci za idaru.“ Radio je u nekoj američkoj kasarni u Nirnbergu kao ložič, žalio s na samoću i na mrsnu i poganu hranu koja neće kroz njegova usta. I onda su pisma orijedila, po njima i pare, i tako se Hazbo, kao da je umro, posve ušutio.

U poznu jesen 1970. godine ta će se šutnja prekinuti. Neki Ibro Pamuk, bivši golman Jošanice, dođe na odmor iz Minhena, odocni sa povratkom i poče se zapijati sa Hameom, Božom Bujerom, Mušom i još nekim šatkarima. Jedne su večeri zaginuli kod Faka Žirafe – uz škembiće

i meku rakiju – i „u neko doba, odvrže se Ibru jezik“ i on ispriča Hazbovu sudbinu. Po njegovoj priči, veseli se Hazbo «isto ko mi ovo ovdje, zapio s nekim Bihorcima, pa pijani krenu iz kafane u kafanu da traže naše ljude i našu muziku – i tako hrupe u jednu četničku. Uhvati se onde na riječ s četaljima, posvadi se, lati noževa i pokolji. Te neki, bogomi, padni mrtvi a neki jok no bjež izjutra za Kanadu“.

Ibro Pamuk nije znao (ili nije htio znati) u kojoj je grupi Hazbo jutro dočekaao.

Omer će tu zlu jesen još zbog jednog čuda upamtiti. Prvi put vidjeo je kako njegov otac plače. Poguren i sijed poput ovce, drhtao je uz vratnicu i brisao suze kapom francuzicom. Mejru su polagano spuštali u volujska kola, obložena slamom i povrh su razvukli ponjavu iz njegove sobe koja je snažno po mokraći odisala. Mejra je dobila jeftiku i ljekari su rekli Bejtu kako ona neće jesen dočekati⁷. Dok je ležala i u bolnici Jelica je svakog jutra dolazila da je vidi, izvodila je u dvorište, mijenjala joj ruho i mahrame, češljala je i pojila klekom i đulsijom. Majka bi se, veli Omer, sekirala da je ne zarazi i molila da joj blizu ne prilazi, a Jelica, znaš Jelicu, to nije tragala. Grlila je Mejru, ljuljala je u naručju i – kad Mejru ne bi kašalj razdirao – nagonila da pjevaju *Haj ja zagrizoh šareniku jabuku*.

Mejra bi joj svakog puta spustila u torbu koji ukriveni dinar, jer se Jelica jedva dovijala. Kad se vratila iz Raške, nije više u očevu kuću dolazila. Najmila je, pričala je Mejri, jednu sobu u čaršiji i

7 Umrla je dvije godine docnije (17. 8. 1973.) i ukopana na Velikom groblju u Novom Pazaru. Šišman je takođe umro krajem te iste godine. Omer tvrdi da mu niko iz mahale nije bio na sahrani, a Hame pominje Ismaila Dacića, Faka Žirafu i Murća šatkara.

radila, s prva, kao kuharica kod Faka Žirafe, pa u Lipi i starom Furgonu. Jedno se vrijeme preturala po privatnim prčvarama u Čekez mahali, kod Buteta na Jermišu, pa kod Šipta i Ljutva Manjane. Omer tvrdi da se nije podavala, već patila: prala i peglala posteljinu, dirinčila u kuhinji, nalagala furune u kurvinskim sobama, palila sakare u tri po ponoći i pekla bubrežnjake i momice za bogate, pozne goste. I onda se izgubila, naglo, kao da je u bunar skočila.

Naći će je braća koju godine docnije. Naći će je na Žitnome trgu, u magazi Isa Bace, među drugim zagubljenim i propalim svijetom. Ovog puta nije bila sama, za sobom je vukla jednu slabunjavu i sijeru čoricu. Savila se u kuću i za dana nije izlazila. Svečeri bi čuli njeno grozno lelekanje i svi su je uvelike držali vješticom. Pričalo se da će stići kazna one munafike koji nagrđiše nju i Hazba, sklanjali su joj se sa puta i samo bi dječurlija guzeljala za njom, gađala je busikama i vukla za kosu kad god bi je opazila samu niz puteve.

Jabuka o koju se Pajaz objesio, čudesno se raskrupnjala. Omer običava da se popne onde i pod hladom njene krošnje drijema ili blehne u čaršiju u koju se, poput kvočke, namješta i gnijezdi podnevna sparina.

Poziv na kupanje

1. Koke

Vozila su polazila sa Žitnoga trga na po sata prije ponoći ali kad se Adem onde pojavio, nije bilo žive duše. Laknulo mu je zbog toga. Svi ti silni ispraćaji, od avgusta naovamo, volju su mu ištetili; nekako se dovijao dok se opraštao sa jabanom i podaljom svojtom, a kad mu se družba počela rijediti, predao se i propio.

Amra mu je sinoć rekla: ako ti je mučno, nemoj doći. Ne, doći ću, rekao je. Došao je, ali kasno. Sjeo je na korito šadrvana i pušio, posmatrajuć kako mlazi na lulama, pri mržnjenju, kao mlade šargarepe rastu naopako. Odnekud se čuo žamor. Pogledao je u tom pravcu. Iza starih kovačnica gorjele su lampe i šarali granje farovi auta. Ustao je i krenuo na tu stranu.

Granata je bila puna.

Dok se probijao prema šanku, dodirujući, tu i tamo, oznojenu plećku ili ćelu, uhvatila ga je mučnina i trema i znao je da će, ako odmah ne izađe, noć svršiti u belaju i da će se izjutra kajati. Duž prolaza koji vodi u kuhinju tiskala se grupa muhadžira. Ljudi su pušili i blehnuli rasijano, a žene su, poput kokošaka, čeprkale po gomili zavežljaja, torbi i nesmirne djece koja su iz sna otimala. Jedno među njima, uvijeno ko mumija, privuklo je Ademovu pažnju. Lice mu se, modro i zbrčkano, u zijev pretvaralo. Mora da se zacijehnulo plaćem i ne može dihu povratiti, mislio je, osjećajući kako mu se muka uspinje uz grlo. Nekako se otrgao čudu i skrenuo pogled prema podijumu na kojem je Sinaka Dampala razvlačio harmoniku i njegova žena, malo ispred, tresla prsa i lupala defom o stražnjicu.

- Halo, patak – doviknu mu šanker, - reče l pivo ili ljutu?

- Šta god hoćeš. Šta ti je pri ruci...

- Ene, Adem? Ne zamjeri care, viš koja je noćas gužva. Eno ti ih oni tvoji na minderu. Cije-
vče, rasturaju.

- Koji četnik, šta je s vama? – mrsio je Omer. – A čije su one «Laste» pred Domom kulture? Šešeljeve? Naši će nama dohakati, upamtite šta vam rekoh. Snimila su braća stanje: baci šaku groša međ Bošnjake, privedi im rospiye sa strane – i eto ti pogibije. Jedan će drugom grkljan iščupati. Lati-
li se jučer brdarevci na Jermišu, još ih Hitna kupi.

- Šta je ovo? – pitao je Adem. – Na Žitnome nema nikog.

Uglas su mu ispričali da je tura odložena za sedam izjutra. Srbija je prohodna i čista, ali su Bugari rampu udarili. Probijen je novi tunel pre-

ko Temišvara, već su prošli prvi prevoznici, ali se još mite mađarski graničari.

- I cijene su nove. Do Budima – trista marki. Pa svijet pomahnito. Haj ti stvori tolke pare.

- Ide li Numan?

- Numan, Zeno, Pepe glumac... Otišli su da spavaju. Zborište je ovdje, u šest sati. Šta se kočiš, pizdo? Sjedi, viči turu.

Nije se zadugo dvojio. Bilo mu je mrsko da se vraća kući kroz pustu čaršiju.

- Ima koka – reče Sajo – od petka je ovdje osam friških kurvi. Eno, ljudi, izvode ih!

Podigla se galama i vriska. Bljesnula su lica iz mrkline, sijevnuli zvižduci i prsnule o zidove prve čaše i stolice.

- Jo kolke su – vikao je Omer – kao bedevije!

Adem je pio na brzinu kako bi družbu sustigao. Mutilo mu se u glavi, kupila se trema u želucu. Pokušavao je da se uključi u priču za stolom, kucao je čašom nekome o čašu, ponavljao za Omerom «sve droplja do droplje», ne vidjevši kako treba ni njega ni žene koje su se vukle između stolova.

Uzeo je pivo da presiječe, ali nije pomagalo.

- Gore glavu, care – čuo je Omera – I meni se duša digla dovde i dalje ne može. Ne mre čovjek kad on hoće, no kad mu je zapisano... e, evo ga Sajo. Šta bi?

- Dobre pičke, al kaljave. Najskuplja je dvije stoje. Ujkan ište lične karte i kaparu. Hajmo, na sto lovu.

Adem je pokušao izvrdati, ali je družba zagrajala.

2. Bukovina

Ne sjeća se kad su im se žene pridružile. Ne sjeća se gdje se družba rasturila. Razdrljenih prsa, s bocom stomaklije u džepu vjetrovke i sa jednom od tih žena koja mu se vješto kako mačka o ramena trla, obreo se, po gluhome dobu, ispred Kolarina. Dovukao se do ograde, uz nju se sručio. Žena je sjela pored njega, podvukavši torbu pod stražnjicu. Vonjala je na jeftinu «stambolsku» pomadu, na mokraču i zift duvanskog pepela. Gužvala se i češkala bradu otvorenim dlanom kao, jutros Mursel, njegov adžo. Kudio je: «moj Ademe, moj bademe. Oženi se kuso i repato. Sa l ti suha kurca hodaš po čaršiji». I Adem se, uz svu muku, opet tome nasmijao.

- Ja sam Dajga – reče žena. – Pušiš?

Plamen upaljača osvijetlio je njeno lice. Sitno i sježeno, ličilo je na krtičje.

- Odakle si?- upita je.

Pružila je ruku ka istoku, savijajući šaku poput krila i mašući daljinama, meko, kao kad se maše ljubavniku.

- Preko gora i jezera...

- Sve do Bukovine. Jesi li čuo za nju?

- Ne znam. Jesam. Otuda je, mislim, Celan...

- Ko je otud...?

- Niko, lupam.

- Gdje smo ovo?

- Tu smo negdje. Pazi, klizavo je.

Leden ga je znoj oblio pri pomisli šta bi sad morao činiti. Bojao se tijela nepoznatih žena, pogotovu onih koje se kupuju. Trošio je na to silnu snagu i zatim se, kao iza mamurluka, os-

jećao jadnim i suvišnim. Sjetio se Amre i svijest mu se smrkla. Sve lijepe cure u čaršji, mangupi su pokupili. Amru je mogao da uhvati. Ali, lani, sad je dockan. Putuje, kaže, prvo za Njemačku. A onda, kod strica, u Norvešku. To je divna zemlja, plavičasta poput sage. Tako mu je jutros rekla. A sada je gluho doba i nema je. Sad postoje samo Dajge, ko krtice ružne i opake. Omer je, u petak, pred svima kukao: «Izvedoh je, burko, ona – šljuka! Da joj čovjek orah ne uzme iz ruke. Šta ću, opletoh je, bacih dvije stoje. Mogao sam za te pare tetejac kupiti...»

- Kuda ćemo sada – upita ga Dajga. – Je li imaš kupatilo?

- Hajmo preko do pekara. Sad će prve hljeb-ove vaditi.

Pokušao je da ustane. Ona mu je pomagala. Krenuli su zatim smrznim čerkeskim skokakom.

Iza stare pijace skrenuli su desno, pobrkali pute i kroz gomile šljunka, cigli i kotura žice, ušli u nova naselja. Pahnulo je na osoku stajnjaka i motorno ulje. Pod udarom rijetkih sijalica, divlje gradnje s golim zidinama i rupama za prozore, ličile su na monstrume. Iz jedne su horno pseta zalajala. Adema su ti laveži malko otrijeznili: - Au, Pope!?! Bježi, ovdje žive ljudožderi...

Svukli su se do Pojila i krenuli prema Kalauz ćupriji. S desne strane potoka dizala se blaga i gola padina a sa lijeve počinjale tijesne avlije sa sitnim i svijetlim starinskim kućama. Nekada su pripadale Jevrejima. Na samom ulazu u mahalalu kamena je česma prozuklo šištala.

- Naziva se Ester – reče Adem dok se k tankom mlazu saginjao. – Ono im je bila sinagoga. A gore su ostavili groblje.

Groblja, međutim, nije bilo. Možda su ga zaklonile sjenke granja i krovova, mislio je, dok mu se, opet, dizala utroba.

Izlio se mučno i obilno.

*

- Slušaj stara, precrtaj me. Ja sam grogi.

Dajga je drhtala, obrglivši koljena rukama.

- Još uvijek možeš naći mušteriju. Ja sam malko nakrivo naveden. Nisam, mislim, nastran, samo... previše je hladno i nikako, ne moramo na zôr i brzinu.

- Ma ne, u redu je. Ako imaš kupatilo...

- Ima banja na Jaliji. Ne vodi vas gazda tamo?

- Rekao je biće sve to u sobama, svi nas oni tako rade. Znaš kad sam se zadnji put kupala?

- Kod koga si, kod Abaza?

- Kod Ujkana. Kod Ujkana u Olimpu.

Kod Ujkana u Olimpu. Ovaj mu je bordel bio blizu, na dvije kapije, radi od jeseni, ženske su mu mlade i pretile, ali Adem nije tamo zalazio. «Onamo se», veli Hame, «smije ući prazna kurca ali prazna pištolja ne smije nikako». Uz to, Ujkan mu je bio «školski», uspio je i postao gradski mangaš, vozi merđa ili džip pajero a on, Adem, a on vozi lozu i po lozi depresiju.

- Ali, kažem, ako imaš kupatilo...

Adem je više nije čuo. Ponovo mu se smučilo. Dajga mu je prislonila uz čelo dlanove. Bili su topli i hrapavi poput ringli na njegovom starome šporetu.

- A ta tvoja Bukovina. Je l to isto neka rupa?

- Jeste. Rupa.

- I došla si ovdje da tražih utjehu?

- Bojiš li se?
- Kad sam trijezan. I ovako, kad sam s nekim.
- Znaš li gdje smo. Koliko je sati?
- Malo pa četiri. Slušaj... uzmi ovu lovnu i kreni niz potok. Prvi sokak koji sretnoš odvešće te do Žitnoga trga...

- A ti?

- Ja ću gore.

- Je li gore stanuješ?

- Ne stanujem. Hoću nešto da pogledam.

Krenuo je uz padinu. Dajga ga je slijedila.

«Svaki mahalski sokak» tvrdi poštar Hame, «vodi prema česmi ili prema groblju. U ovoj čaršiji čovjek se može izgubiti, ali ne može zalutati». Kada su mu zadnje kuće došle iza leđa, Adem je zaključio kako su ga sokaci svarali. Groblja nigdje nije bilo.

- Pa da, one – dosjeti se nenadano.

- Molim?

- Ove nove kućerine, kažem. Pojele su jevrejske grobove.

- Je li ti stvarno ne stanuješ ovdje?

- Ne stanujem. Ali sam nekad stanovao. Pokažu ti kuću u kojoj sam djetinjstvo proveo.

Kuću je lako pronašao. Grčila se u zasjenu nove zgrade od štalskih blokova, sa natpisom na pročelju: *Braća Berić. Trgovina na malo i veliko*. Avlija je zatrpana kamionskim šasijama, buradima, gajbicama i starim gumama. Sjeli su na jednu od tih guma. Adem je blehnuo u konture kuće a Dajga je, naslonivši glavu na koljena, počela drijemati. Svukao je vjetrovku, pokrio je i krenuo ka kućnim vratima.

Prvi put ih je otvorio u poznu jesen 1963. godine kada mu se majka zaposlila u tekstilnoj fa-

brici Raška i u prizemlju ove kuće iznajmila jednu mračnu i lednu sobicu. Kuća je pripadala nekom rabadžiji koji se malo iza toga odselio za Tursku i koji je bio surov prema ljudima i bolećiv prema svojim konjima. Adem se prisjeća tih sivih, kosmatih konjića i vidi ih kako, pokriveni kratkim ponjavama koje ispuštaju boje, kisnu u avliji.

3. Jahudijske brade

Vrata behu odvaljena i uzani hodnik pun džakova kreča i cementa. Negdje iza tih džakova leži njegova sobica. Adem se ne sjeća njezina izgleda. Osim hladnog, crvenkastog svjetla i majčinog zimskoga kaputa koji je visio na vratima. I šamije (s ojcama) koju je ona, umjesto zavjese, navlačila na prozorče.

Vratio se nazad. Ne opazi s prva Dajgu ni svoju vjetrovku i osjeti neugodu, pomiješanu s krivnjom. Kad napipa pasoš u džepu košulje bi mu lakše i on se razgali. U redu je, bodrio se na glas, tu je pasoš, tu su i cigare, neka kurva ide u tri pičke materine. Tad ugleda njenu glavu kako štrči iz gomile lišća ili piljevine nakupljene uz kamaru drva. Bila je to ustvari bala slame. Dajga se do grla unutra zavukla i kunja, te je Adem zaključio da je slama podjarena vlagom i da joj je onde vruće. Gurnuo je ruku da provjeri, osjetivši oštar zapah mačjeg izmeta i buđi. I taj ga zapah podsjeti na nešto, još nejasno ali teško i on, po navici, poče hoditi okolo, čekajući da se jeza zgruša u prizore i da mu se oni pred oči pomole. Kroz svijet mu sijevnu rečenica: «nema mame, a evo ponoći». Sježio se. Ova mu je rečenica, kao tumor, djetinjstvo razjela.

Začela se onog dana kada mu je majka počela raditi i u drugoj smjeni i kada je Adem duga popodnevlja i večeri provodio sam. To su opazila djeca iz mahale pa su jatimice ulazila u avliju, sprdala se sa njim i tukla ga. Nije bilo nikog da ga spasi njihove objesti. Kada bi im dosadila avlijska zabava, izvlačili su ga na ulicu i onamo, pod uličnom lampom, još žešće prštala. Stvar se ponavljala svakodnevno i premda se Adem trudio da izdrži i lažima smiri majku koja bi, po dolasku s posla, ostatak noći proplakala, njegova je snaga popuštala i njegovo koža sve vidnijim podlivom šarana. Bio je došljio, neko ko se odnekud nezvan pojavio. To se i u dečjem svijetu krvlju kažnjavalo.

Jedne večeri, bježeći ispred hajke, upao je u jevrejsko groblje. Ono je bilo zapušteno i zaraslo u košmarni gustiš zove, kopriva i čička, pokriveno, po dubini, modrikastim kadom pare i plahtama paučine, zarozanim i prljavim. Teški nadgrobrnjaci od grubog kamena sa čudesnim reljefima bili su još uvijek očuvani. Djeca, i ne samo djeca, bojala su se ovog groblja i nisu u njega zalazila. Slike mrtvih jahudija sa rupama umjesto očiju i bradama težim od kudelja bile su im, uza kućne skaske i predanja, neshvatljive i strašne prepreke. Kada bi im Adem onde utekao, ona bi se okupila uz ivicu i odatle gađala puževim kućama u kamene slike i reljefe. Čini mu se kako čuje zvuk prskanja tih sluznih kućica. Okreće se oko sebe, blehna, i ne vidi ništa.

Vraća se, zatim, uz gomilu slame, sijeda i posmatra kako Dajga u snu streca i nabira lice, pa se naglo budi i upire oči pravo u njegove. Mene nema, šapće Adem. Ni tu a ni ovdje. «Pjena», šapće Dajga, « pjena, vrelo, ja se kupam». Oči joj se pri

tom šire i čudno sijaju. Adem ih pokriva šakama. «Dođi, zavuci se», šapće ona. Dotiče mu, pri tom, usnama dlanove i onda mu prste uvlači jezikom unutra. I dok mu ih bali i priteže mekanim nepcima, Adema hvata teška drijemež; kapci mu se sami zatvaraju.

Uokolo blijedi i hvata se srma po golim krošnjama. Dole, u dubini, grad još leži u mrklini, osim rijetkih vršaka munara.

U svitanje

Skaska koja slijedi tek je mukli eho jedne duge i potresne "ratne epopeje" koju sam pronašao u knjizi Sandžak u NOBU-u, Mirka Ćukovića, izdanje beogradskog Nolita iz davne, 1964. godine.

Knjiga mi je dopala u ruke u poznu jesen 1994, nakon što je njen vlasnik H. B., izbjeglica iz Priboja, dobio negativni odgovor švedskog Usljeničkog zavoda te se, u pripremama za povratak, poklonima lišavao nepotrebnih stvari. Premda knjiga ima nešto više od sedam stotina stranica, pročitao sam je u komadu a junaka priče pronašao u poglavlju „Prve akcije u deževskom i štavičkom srezu“, str. 125 - 129 i prenio ga, uz izvjesna lična prisjećanja, u logorski bilten koji sam u to vrijeme uređivao. Ova prisjećanja, naglasimo odmah, unio sam iz dva razloga. Prvi je onaj koji ti pravdaš «izvjesnom stvaralačkom potrebom da se živom dokumentu dodaju možda nepotrebne boje, zvuci i mirisi, to dekadentno sveto trojstvo modernih»,

a drugi je činjenica da junak tog poglavlja predstavlja (predstavljao je) užeg člana moje porodice, preciznije mog ujaka, za čije sam ime prvi put čuo u ranom djetinjstvu, a za sve ostalo tek nedavno, kad sam posjetio roditelje, izbjeglice u logoru Cindorf (kod Nirnberga) i kada je moja majka jedno prazno veče svome bratu posvetila.

Sredinom mjeseca jula 1942. godine, upućuje Vrhovni štab KPJ u Kosovsku Mitrovicu druga Miladina Popovića u pratnji tri iskusne i odane partijske krtice. Imaju zadatak da otkriju i izvrše likvidaciju agenata ubačenih u oslobodilački pokret od strane albanske žandarmerije i njemačke SS-policije.

Nakon dva-tri dana mukotrpne i opasne vožnje ravnom (i reakcionarnom) Šumadijom, stižu u Leposavić, varošicu na granici Kosova i Srbije. Pronalaze lahko kuću veze koja im, još na pragu, predaje tek pristiglu depešu sa naknadnim naređenjem da se moraju hitno, preko povjerljivih ljudi u Raškoj i Novom Pazaru, prebaciti za Berane. Prekaljenom revolucionaru neshvatljiva je ta nagla izmjena, neprijateljski raspoložena dionica puta uspješno je savladana, crni krovovi Kosovske Mitrovice u koje, ne bez nostalgije i ponosa, u tom času gleda, već su pred nogama. Ali «carska se ne poriče», krtice su mirne i, čini se, pretjerano ravnodušne.

- Pregrizimo nešto, drugovi - kaže, ne skrivajući čuđenje i umor, - pa nam valja opet niz drumove.

U Raškoj ih prihvata drugarica Vera. Priprema im konak, upoznaje sa «gradskom ćelijom» - mladi momci, drski, neobrijani, nateklih očnih kapaka - i predlaže drugu Miladinu da između njih odabere vodiče. Momci se smijulje, namiguju jedan

drugom, procjenjujuć, pri tom, Popovićev kožni kaput, čizme, novu «kragujevku» pušku. Ophrvan umorom, on ište postelju, ostavljajući jutru da riješi nevolju. Momci i krtice otvaraju bocu ljute, uzimaju karte i sijedaju za sto. Igraju tabliča, prvo u novac, pa u municiju. Talon odnosi Cvetko C., zvani Crni, šofer druga Miladina Popovića. Docnije će, dok ga pod ponjavom u kuhinji drugarica Vera grli golim i oteklim nogama, dobijeni novac podijeliti na dvije gomile.

- Manju ću sebi zadržati - kaže, zijevajući - a veću ću, dok ne dođem s puta, ostaviti na čuvanje tvojoj golubici.

Iz Raške kreću dockan po podnevu jer je Vera s ručkom odocnila i brežja se oko valovitog lbra crne od četnika. Nekakava je slava u blizini, veli jedan od vodiča, pa su se za narodom i četnici zaputili.

Negdje ispred Piloreta, drugove preuzima Edip Pelin, mladi novopazarski komunista. O njegovom junaštvu i hrabrosti već se i u Beogradu raspredaju fantastične priče. Begovsko je dijete, svršeni đak «crvene» skopske medrese i nesvršeni student prava; njemačka komanda raspisala je potjernicu za njim sa nagradom od stotinu stambolskih dukata; bošnjačka omladina okupljena u kulturno-umjetničkom društvu Tarih liježe i budi se sa njegovim imenom na usnama; njegova partijska ćelija se iz dana u dan uvećava «i drugovi Crnogorci», veli jedan izvor, «trvde da bi ovo turče iz Pazara moglo izazvati masovniji prilazak muslimanske omladine NOR-u, što bi se pri budućem uređenju zemlje pokazalo negativnim i Sandžak se ne bi dao lako podijeliti». Stoga mole srbijansku braću « da se pseto na vrijeme zatuče kako ne bi lavežima mase uzbunilo!»

Momak je sitan, tanak, i veoma stidljiv. Krticama liči na curicu i, dok sijeda između njih, pritežu ga butinama rad maskare, pa se onda poizmiču, kada im se pogledi ukrste.

Pred prvi akšam ulaze u čuveni šehar Novi Pazar i voze lagano kroz Tijesnu čaršiju. Miladin Popović s užitkom razgleda «mali Stambol», dok krtice drhte. Vonja ovčiji loj sa žara, lupkaju nanule, odliježu s džamija večernje molitve.

Napuštaju auto pred Malom ćuprijom i zalaze pješke u sirotinjska naselja s desne strane rijeke Jošanice. Iznad naselja, ivicom padine, gomila se groblje. Nagnuti nišani, u surome škripljcu isklesani, nalični su punim kudeljama. Pogođene zadnjim mahom zalazećeg sunca, njihove se sjene duže, potanjajuć u avlije i vrtove, i dižu se, poput straže, uz plotove i duvare.

Naselje je zbijeno i živo, kuće ovaruše, pokrivene ćeramidom, mokre su i svijetle. Idu uskim sokačićem, omajani zaparinom struhla bilja, memle i začina. Sredinom sokaka burlja vodna brazda, oblacima insekata tu i tamo pokrivena. Iza jednog zavijutka sreću nekoliko staraca. Zavrnutu ruha i čučeci jedan uz drugoga, pažljivo se umivaju. „Ala ovdje rano liježu“, šapće jedan između pratilaca.

- Dobro veče, ljudi - pozdravlja starce M. Popović.

Starci odgovaraju lakim naklonima. Njihove se usne miču u molitvi. Njihove su oči nepomične.

- Uzimaju avdes, je l mladiću?

- Uzimaju - odgovara Edip. - Ovdje živi gradska sirotinja, a ona se moli Bogu.

- Ja, ja - kaže M. Popović. - Muslimanske mase veoma su pobožne. Tako je u Mitrovici, tako u

Rožaju, tako u cijelom Sandžaku, ali sve će to naša borba ispraviti...

Sokačić se penje uz stmrinu. Kaldrma se gasi i počinje polje s grbama stajnjaka i krastama žitkog, ljubičastog blata. Krtice su znojave i premda osjećaju da je blato ledno i da ih podilaze žmarci i drhtanje, ono ih raduje i čini poletnim.

- Ići ćemo u tekiju - kaže mladić. - Šejh Baba je dobar čovjek. Vi ćete, družo, spavati unutra, a mi negdje uokolo.

Sve do iza ponoći M. Popoviću bježi san sa očiju. Pahne koža starih knjiga, hamajlija i risala, stružu cvrčci, mrmljaju i šapću duvari tekijski. Duša mu je, ipak, namirena i opojna jeza mistične odaje smiruje mu savjest i potire dnevne naplavine; leži, s rukama pod glavom, i misli, ali samo u slikama. Ushićen njihovom ljepotom, malo iza gluhog doba, M. Popović u gust san potanja. Sanja tu istu tekiju i samoga šejha, Gurbi Babu. Starac sjedi ispred njega, podvijenih nogu, čita. Čita iz neke sparušene knjige koju sjenči kovrdžama svoje duge srebrnaste brade. M. Popović pokušava da uhvati i razume pročitano, ali mu značenje nekako izmiče, premda mu je jasno kako štivo govori o kiši, jer iz knjige (ili iz brade) neprestano kaplje i prve se lokve šire preko poda, zlatno-crne kao daždevnjaci.

- Čuvaj se svojih pratilaca - kaže starac u tom trenu i ustaje; preklopljena naglo, knjiga se rasipa u svijetle slapove. Iskusni revolucionar mahinalno grabi pištolj pod jastukom i okreće glavu ka izvoru svjetla.

- Pratioci čekaju - kaže sitna sjenka na vratima. - Kako ste spavali?

Prepoznaje mladog domaćina, odlaže pištolj i čupa se iz sna, mučno, kao da se čupa iz bunara.

Prije prvih zora napuštaju Novi Pazar.

Auto se sporo penje uz sandžačke prle. Opažaju ovdje-ondje zapaljenu kuću, naježeno june, ovcu ili kljuse. Jutro je vedro i prohladno, kostriješi se dlaka na licima pratilaca a šofer se neprirodno znoji. Auto se kvari pred Mehovim kršom.

- Odmah ću ja - kaže šofer, - dok vi protegnete noge.

S desne strane drumu, pod kamenom strehom, huči česma pastiruha. M. Popović kreće ka žuboru „da isplače usta i otre krmelje“. Dok podmeće šake ispod mlaza, čuje uzvik: Talijani! Okreće se i ugleda talijanski kamion, zamaskiran plastom sijena, iz kojeg iskaču karabinjeri u sivim kaumflažnim odorama. Odustaje od otpora opazivši kako su njegovi pratioci oborili Edipa Pelina i kako šofer Cvetko C. zaklonjen iza prednjeg točka, drži pištolj u njegova prsa uperenog.

Izdaja, dakle, zaključuje bez čuđenja.

Italijani ih vežu, ubacuju straga i vozilo kreće.

U sam smiraj istog dana (četvrtak, 23. juni 1942, godine), vojni sud u Rožajama osuđuje Miladina Popovića i Edipa Pelina na smrt vješanjem.

Narod je pozvan da sjutridan, poslije džume, prisustvje vješanju.

Narod Rožaja međutim izlazi istog toga dana, opkoljava žandarmerijsku stanicu i prijeti kako će je zapaliti, ukoliko na prostoru rožajske teritorije bude ubijen Miladin Popović.⁸

8 »Građanima Rožaja», javljao je komandir žandarmerijske stanice Oblasnoj komandi, «ne može se objasniti opravdanost tog postupka, pošto znaju da se Miladin Popović još u staroj Jugoslaviji borio za njihova prava».

Osuđenike stoga sprovode u Albaniju. Dalja sudbina M. Popovića, narodnog heroja, može se naći u svakoj boljoj poratnoj čitanci. Što se tiče sudbe Edipa Pelina, ona se, ovdje, snebiva i mračni.

Mjesec dana po hapšenju, Pelin uspijeva da pobjegne iz zatvora i prepešači gorovitu Albaniju. Probijajući se ka Sandžaku, stiže do Peći gdje ga prihvataju drugovi iz lokalne partijske ćelije. I tu mu se, - zapisuje M. Ćuković - mladog zica niti pokidaše. Gubi mu se, dakle, svaki trag.

Za božićnih večeri na planini Rogozni, uza vatre slavljenice i rakiju mučenicu, dešava se da po neki starac svojom pričom sveže, na čas, one pokidane niti. Jedna od tih božić-priča doprla je (negdje između 1967 - 69) do ušiju pazarskih trgovaca ogrijevnim drvetom i, odatle, poput zmi- je otvorнице, sklupčala se i vrebala iz podsvijesti moje majke. Prvi put sam je, velim, čuo u Cindorfu i glasi ovako:

Po dolasku u Peć, Edip Pelin lahko pronalazi krčmu Tri božura u kojoj se, po pričanju M. Popovića, skuplja napredna srpska mladež i tamošnji komunisti, ilegalci. Naručuje gorku kahvu i ostavlja, pri tom, krčmarici velik bakšiš. Ona se prihvata razgovora, pokazuje mu grupu mještana zabavljenih bučnim razgovorom.

- Ono su ti crvenaje. Samo neki jesu, neki nisu...

Edip se bučnoj grupi pridružuje. Prinosi se «šiše ljute» i skrivaju glave u oblake duhanskoga dima. Besjedi se o japiji i konjima, a stvar tvrdi kašljucanjem i micanjem kosmatih obrva. Malo iza ponoći, po drugom fajrontu, dižu se i zamiču, uz veselu larmu, ka crnim kućama rudarskog naselja.

Odatle će naš junak, u pratnji domaćina i negove sinovice, krenuti na posljednju dionicu puta,

uz zapadnu, čarovitu stranu planine Rogozne. U sam izgrijev sunca stižu do napuštenih pastirskih katuna na zaravni poznatoj pod imenom Krnja Jela.

- Odek će te preuzeti tvoji - kaže mu pratilac.
- Sad će oni. Pričekajte vi tu, a ja da ne dangubim, pijačni je dan, da se vratim.

Edip Pelin svlači ranac sa hrbata i svlači mokro ruho i obuću. Zatim sve to ređa po okolnom stijenju. Djevojka ga s pažnjom gleda.

- Na meni je sve od Albanije - kaže joj uz stidljivi smiješak. Čini mu se lijepom ispod mladog sunca, premda je niska i debela i premda je ružičasta koža njenih zatupastih, čvrstih nogu, osuta bijelim i ostrim maljama. - Kako se zoveš, drugarice?

Djevojka šuti, prošarana jakim rumenilom. Njene sitne, žute oči plamte i šire se, ali divlje, kao vučje. Primjećuje da gledaju mimo njega i slijedi ih, mahinalno.

Ugledao je četvoricu ljudi, sa sjekirama i puškama.

Pucali su mu prvo ispod pasa, a kada je posrnuo, još jednom, u grudi. Svijest ga nije napuštala i isprva nije osjećao ništa, sem mučnine koja se, lagano, grušala u tugu. Gledao je u sjekire i zasjene ljudi koji su se nad njim nadnosili. Jedan ga je nagazio ispod vrata, dok mu je drugi kratkim zamasa, kao kad se krasti granje, odsjecao ruke.

-Tvrdo pašče - dahtao je pri tom. - Obrni ga nasatice.

I upravo dok su to činili, Pelin još jednom opazi djevojku.

Čučala je u blizini, sa rukama pod zadnjicom podvučenim i pažljivo, kao šare na ćilimu, njegovo je lice razgledala.

Pešermaši

1.

Novi Pazar će 1910. i 1911. pogoditi teške epidemije kolere. Umiralo je na dan po stotinu ljudi. Oni koji su izjutra kopali mrtve, uveče su bili i sami kopani. Velika je strava legla na čaršiju.

Na nagovor svojih hodža, a rad spasa i sadake, Pazarci su podigli i dvije džamije; jednu je podigao Hilmija-beg Rasovac u Lugu, a drugu Zamo Lađar u Batal mahali.

Narod ih je nazvao *Kolerine džamije*.

2.

Zamu Lađaru sadaka neće biti u kabul primljena:

U ovoj epidemiji umro je i javni tužilac, Selim Lađar, sin Zama pekara. Završio je prava u Istanbulu i bio je veoma omiljen kod svih vera u čaršji. Kad je kolera uhvatila, izbegavao je svaki kontakt sa ljudima. Jednog dana zbog nekog ubistva na Jermišu morao je da ode na uviđaj. Tamo se razboleo. Donijeli su ga na konju. Šest se dana smrti otimao. Sedmog dana u akšam pozvao je svoje drugove da se oproste.

Oproštajni govor održao je sa prozora svoje kuće koja se nalazila u današnjoj ulici Oslobođenja, a drugovi su ga slušali iz avlije.

Ujutru ga više nije bilo.

(Izvor: Dr. M. Ilić, *Zdravstvena služba u Novom Pazaru*, Književne novine, Beograd, 1965.)

3.

Ovaj je Zamo imao još jednoga sina. Ime mu je bilo Arslan (1889 - 1946). Nije bio ni prić svome bratu, niti đovdom nit pameću. Jedno svjedočenje veli da je bio mali rastom, „sitan insan – da mu, što se rekne, jaje padne s glave ne bi se razbilo – ali plah i krvometan. Ušao bi sa Milanom kazandžijom i Leonom zlatarom u Granatu, udario u ćaldrpu i rakiju i ko bi se onde zadesio i pare bi zijanio i ćutek izio.“

(Izvor: Izet Prentić, *Iz bliže prošlosti Novoga Pazara*, „Sandžak“ 7/3. 1995.)

4.

Zamo Lađar, moj čukundjed sa očeve strane, nije bio, kako tvrdi dr. M. Ilić a i ove dahije iz revije Sandžak, rođeni pazarac već muhadžir porijeklom iz Užica. U vrijeme dolaska u Novi Pazar, imao je oko 15-16 godina. Prvih godina radio je, kao i svi muhažiri, najgore poslove, čistio kaldrmu i dućane na Tijesnoj čaršiji, vijao žito, vukao džakove oko Vaser vage i burila s vodom s jaza za avdes u Koračku i Kolo džamiju, okopavao bašče i vrtove, praznio nužnike, palio pseće i kravlje lešine na Jaliji, bojadisao i klaao ovnove za kurbane i sunete.

Kad je pala Bosna i Turska se stala raspadati, pazarske je age i begove uhvatila strava, pa su mnogi počeli prodavati svoje kuće i dućane i dizati se ka Stambolu. Kod jednog od njih, Ljutvi-bega Rašljanina, Zamo kupuje jedan mali oputarski dućan koji će ga zabaviti ali mu neće donositi nikakvu zaradu.

Negdje u to vrijeme, oženio se udovicom Vasvijom Melajac i nafaka mu se otvorila. Za Vasvu se govorilo kako ima „plahu kuću i plahu guzicu, al poganu nesvesu i huju“. Umela je da faleta i da baca graške, da suvraća guke i zauške, da potpasuje nerotkinje, da pravi mehleme i da lije stravu. Neka mjesta u starome kazivaru svjedoče i o njenom uspješnom liječnju bijesnila: „... mi bi nani nafatali vidovdanskih muha. Ona bi te muhe pobacala u vodu s travama, učila nad njima, vadila ih i sušila. Kad se osuše pile su se ko tablete sedam dana. Ako bi bonik osjetio muku pri mokrenju, značilo bi da su se muhe primile i bolest od njega odbila“.

Kuća joj je se nalazila u Batal-mahali, imala je dva boja i prostranu bašću sa bunarom. U donjem boju ove kuće Zamo će otvoriti prvu svoju pešermaru.

Od 1886. godine kad je otvorena, pa do naših dana, ova će pešermara biti na lijepome glasu i samo će jednom potpasti pod bravu.

U drugoj godini kolere, na sami Aliđun, viđeni je pazarske hodže izašle su na Tepe i učile zbirnu dovu za spas ljudi i čaršije. Dova im se, međutim, nije prihvatila. I neće se prihvatiti, dersili su ojađenom svijetu, dok se za sadaku ne podigne jedna džamija u čaršiji.

Nešto malo iza Aliđuna, kolera hvata i Selima ef-Lađara, starijeg Zamovog sina.

Zamo Lađar daje u rehem oputarski dućan i pekaru Sumbulu (Samuelu Konfortiju Sumbulu, trgovcu i bankaru – „ubici aga i begova“) i za dobijeni novac podiže džamiju u Batala mahali.

Selim ef-Lađar umire 12. avgusta 1911. godine, a Samuel Konforti traži novac u povratak do prvog petka po bajramu inače će, prijeti, sve dati na doboš.

Zamo Lađar odlučuje da ubije prvo Sumbulika a potom i sebe. Tri ga dana od nauma svraća Milan kazandžija. Trećeg dana, po akšamu, nagovara Vasvu da mu - dok ga ne obali - u đulsiju usipa rakiju.

- A Arslanu reci - viče iz avlije - neka slegne u Granatu.

16. avgusta 1911. po čaršiji kreću novi glasi koji kažu kako će kolera prestati kad odnese prvog jevrejina.

17. avgusta nestaje iz svoje kuće u Ćukovcu Leon Konforti, sin Sumbula Konfortija. Sumbul

Konforti i njegova braća prevrću čaršiju naopako, ali sina ne nalaze.

18. avgusta dobošari izvikuju po Žitnome trgu kako Sumbul bankar i njegova braća nude dvesta zlatnih turskih lira onom ko Leona nađe, vidi il donese, barem, kakve brze glase. Dobošari izvikuju i imena onih koje je kolera tog dana odnijela.

Među njima još uvijek nema jevrejskog imena. *Čaršija čeka nijema i strpljiva.*

19. avgusta, oko ićindije, dok Samuel Konforti sjedi na terasi i posmatra, ne bez mržnje i očaja, silan svijet koji mu se sa ćurpije sliva u avliju, prilazi mu Milan kazandžija, saginje se i govori nešto, kriomice.

Samuel Konforti sluša, zijevjući suho kao riba na obali.

U kupleraj na Jermišu, stižu u sam izgrijev sunca. Ulaze u jednu tijesnu i vrelu odaju. Odaja vonja na afion, na znoj i rakiju. Arslan Lađar spava ispod mokrih tranja i dimija, a Leon je budan. Kad ugleda oca, nasmije se blago, zatim vadi duhankesu i zavija, pa zadugo pipa i bište džepove ali kresivo ne može da nađe.

– Bujrum, care – kaže Milan, kreše šibicu i pruža mu palidrvce. Vadi iz prsluka jedan zamotuljak sa crvenim voskom i drži ga na čas, kao da ga mjeri, u šakama, a onda ga predaje Leonu.

Leon lomi pečat, širi papir i ovlaš u papir zagleda.

Zatim se okreće prema ocu.

– Vatra donijela, vatra odnijela – kaže, pri noseći papir palidrvcu koje mu još tinja međ prstima.

5.

Po koleri nasrće Srbija.

Bitka za čaršiju traje pet dana: 19 – 23 oktobra 1912. godine. U prva dva dana vode se najžešći okršaji. Isprva branitelji odolijevaju napadima, premda su «slabo naoružani, nedisciplinovani - i sve mlađarija, djeca aga i begova. Dopanu li ropstva, dižu na se ruke. Imaju jedan baljemez i par starijih topova ali im po vazdan gruhaju. Baljemez im opslužuje, javljaju nam naši odozdola, neki Arslan, Arslan Lađar, ljuta pijandura.

‘Reci tim tvojima’, maskari se kapetan Živković, ‘reci tim tvojima, nek pitaju tog Arslana a šta pije našte srca, kad ovako tuče!’

U utorak, 9. oktobar 1912. godine (po novome kalendaru), front se posve približio gradu. Od rane zore do uveče traje puščana paljba koju prate topovski plotuni i sa naše i s njihove strane. Linija fronta prostire se u pravcu: Debeljak – Coković rijeka – Raška – Sokolovice – Kosuriće i Vidovo. Sa Sokolovice i Debeljaka srpska artiljerija gađa naše pložaje na Đurđevim Stupovima. Naši su gore izvukli nekoliko starih topova koje su punili sa grla. Ti su topovi brzo ušutkani. Čulo se docnije da je jedna granata sa Sokolovice pogodila u cijev poslednjeg ispravnog topa i zakovala ga. Brzo su ušutkana i dva topa koji su se nalazili na Podbijelju. Samo se sa Pašina gubna još čuo Arslanov baljemez.

Negdje oko podne kroz čaršiju je prošao izvjesni Bahtijar paša sa četom turskih vojnika. On je sa šanca u Pljevljanima ispalio pet-šest granata na srpske položaje i poslije toga udario da bježi

preko Rogozne za Kosovsku Mitrovicu. Čaršija se prepala i na velke jade uturila i ovoga pašu proglasila murtatinom. Srbi su primakli topove na Postijenje i prva granata gruhnula je zgradu u kojoj se nalazio turski vojni odsjek Redif daira. Poslije pada grada, kafana u prizemlju te zgrade nazvana je Granata. (Tako se još uvijek zove i tu će me, u pozno ljeto 1981. godine, Ruždo Šarenkapić naučiti da mezetim i da za jedan akšamluk ispijem litar mekane rakije.)

Ostale granate pogodile su Medresu, zgradu turskog sreskog načelstva i neke biranije kuće u pravcu Batal mahale i Hadžeta. U tome se pravcu povlačila turska vojska i s njom mnogi prviši iz čaršije.

23. oktobra 1912. godine srpska vojska ulazi u grad. U doček joj izlaze pravoslavne žene obučene u narodnu nošnju sa niskama dukata oko vrata.

- Je li to onaj turski zulum što ste ga trpeli? - upitao ih je kapetan Živković. - Beži, more, ispred konja, dok vas nisu pogazili.

Čaršija je zadivljena časnim ponašanjem srbijanske vojske. Desio se samo jedan sraman i katalan slučaj. Na nagovor advokata Živka Šušića i još nekih Jekića iz Izbica, vojnici ulaze u Zamovu pešermaru, pa kad onde ne nađu Arslana, odvođe mu oca na šestovsko groblje i tamo ga raspinju na krstaču. Na zauzimanje uglednijih domaćih Srba, istu će večer Zama svući s krsta i pustiti da ide svojoj kući.

Šest mjeseci docnije, srpska vojska mijenja obraz naopako, zavodi zulum u čaršiji, pljačka i nagoni u bijeg age i begove. Samo u martu mjesecu 1913. opljačkano je i izgnano iz čaršije sto i dva-

deset begovskih porodica. Ono malo adamluka što se nije dalo pomjeriti, truhulo je i kunjalo ispred kahvi i džamija.

„A pazarske age i begovi pričaju po kućama i kahvama kako Turska još vodi borbe i kako će ja li ovog petka ja li onog tamo ukrkati opet u čaršiju.

Da bi tu priči potkrijepili, neki pazarski iblizi, kao Arslan Lađar i Šemsudin Čavić, izađu iz dućana, polijegaju po kaldrmi, savijaju šake oko uha i kunu se u din i džan kako čuju iz daljine grohotanje baljemeza, turskih topova.“

21. 11. 1915. u Novi Pazar ulazi Deseta austrougarska brigada i dijelovi Alpinskog korpusa.

22. 11. 1915. umire Zamo Lađar. U starome kazivaru našao sam ovu rečenicu: «Prslo mu je srce od velikog lezeta».

21. 11. 1918. godine u Igbal čaršiju ulazi Dru-ga Srbija.

(Izvor: Mr. Ibrahim Nokić, *Sjećanja i slike iz Tijesne čaršije*, Libertas, 2002.)

6.

Uoči izbora (8. februar 1925. godine) sa okolnih brda u čaršiju slaze pravoslavni seljaci pod oružjem. Raspoređuju ih u grupe i pridružuju krstarećim žandarmerijskim patrolama. Do deset sati izjutra nije bilo nikakvih ispada, a onda dolazi do nagloga preoketa – počela su batinanja, i to prvo najistaknutijih prviša i svih onih za koje se pretpostavljalo da su protiv radikala. Ljudi nestaju iz radnji, iz džamija, sa ulica i zatvaraju se u kućama. Čak i oni s birališta, određeni kao

čuvari kutija. Radikali Živka Šušića gaze s parolama „Glasajte čoveka koga su Turci hteli da ubiju“, „Srbi na okup“, „Ko je za krst, on je za Šušića“. U jedanaest sati nigdje nije bilo žive duše. Jedino je Arslan Lađar ispred pešermare igrao tača sa Milanom kazandžijom.

Čaršija priča, ako joj je vjerovati, kako su ih, negdje po podnevu, prifatili Izbičani i počeli batinati. I ove bi dalge tu partiju glavom zaplatile, da ih nije opazila Vida Ilić, otrčala u mahalalu i digla kuknjavu. Izađu Ilići i Jankovići, izađu Pavlovići, ufate se za vratove s paščadima iz Izbica, nadbiju ih i nagrde, pa im ovo malo bude, no pakupe one čorave kutije i sve ih u Rašku izruče.

Kad je 1933. godine Ranko Ivković podigao malu hidrocentralu od 100 kilovata, Milan kazandžija, koji je u zakup uzeo Granatu, ubijedio je Arslana da se uortače i otkupe malo struje. Tako su kafana Granata i Zamova pešermara bili prvi objekti u čaršiji u kojim je zasvijetlela električna sijalica. Malo iza toga Arslan će dobiti na poklon jedan radio-aparat od nekog trgovca žitom iz Soluna. Ne sjećam se sada koja mu je marka bila. To je bio prvi radio-aparat u Igbal čaršiji. Držanje radija bilo je skupo pa je samo Arslan rukovao s njim i slušanje naplaćivao u zavisnosti od programa – vijesti je puštao za 25 para a pjevače (Vuka Šeherović, Anđelija Milić i drugi) za 50 para.

Od prve furune, u pet sati, pa do one zadnje, ićindijske, pred radnjom se okupljalo i staro i mlado.

Kod Arslana su pekli i čaršijski Srbi. Prvo oni iz Batal mahale, a poslije i drugi. Stari je Zamo govorio da ih je navadio Drago Ilić te mu, stoga, nikad niko nije nimet naplatio. A Drago je jeo kao hala – skrhao bi obdanice sedam-osam somuna kilaša. On je u to vrijeme držao pod zakup gradske hamam. Kad bi otišli da se kupamo, Drago bi svakog od nas udario čvrgom i pitao: « je l ti babo noćas tarakao mamu?»

Redovan je bio i doktor Vladić kojeg je čaršija zvala Šašo. Bio je visok i suvonjav čovjek sa bradicom, brzog i nervoznog hoda. Primaio je u svojoj kući u mahali. On je jedini imao rendgenski aparat pa se govorilo: «Koga Šašo slika odmah mu pop Dušan čita opelo». Uvijek je bio tih i djelovao je umirujuće. Jednom sam vodio nanu da joj pregleda oči koje su joj krvarile. Prije toga smo je vodili kod mula Mahita, kod gabeljki pod Tepetom i u Bukreš kod čuvene Čate. Čata joj je prevrtala kapke i strugala ih kockom šećera kako bi joj makla bradavice koje je «našla povrh gledenceta.» Nana je umalo ostala bez vida. Doktor Vladić je bolećivo pogledao i rekao mrim glasom da je to obična upala i prepisao joj je neke masti od kojih će ona progledati. Nije htio ništa da naplati. „Neka snaho, ne harči se, rekao je. To će meni tvoj Arslan platiti“. Arslan ga je uvijek dočekivao na nogama i birao najbolju piticu.

Doktor Vladić je bio ljuti kockar. Svakog prvog petka u mjesecu, sjeli bi oni najžešći pazarski kockari u stari hotel Vrbak i svu noć se kamerali. U sabah bi se, blijed kao previd, doktor obreo pred pekarom. Arslan bi ga uveo unutra, posadio na hoklicu, uzeo jednu piticu, zadigo joj gornju koru, izlio u nju dva jajeta, zapeko je i onako vreću, sa lopate, pružio doktoru. Doktor bi piticu jeo

polagano, bištući je, kao kokoš, dugačkim prstima. Jedne riječi ne bi nikad prozborili.

- Ja bih crko – čudio se Mile u Granati. – Ja bih, ljudi, crko a da ga ne pitam.

- Voz bre govna tamo! – ljutio se Arslan – Ona insan nije od ovoga svijeta.

Kad je doktora Vladića 1947. godine UDB-a uzela na oko samo se naš Avdo s ovim plemenitim i nesretnim čovjekom susretao i pitao.

8.

Ne znam kako nismo izginuli za vrijeme savezničkog bombardovanja Novoga Pazara. Ni sad ne mogu o tome da pričam a da se od muke ne nasmijem. E, koji smo, onda, mi hajvani bili! Uoči te priče o bombardovanju, ponajbolje hodže iz čaršije izašle su na Tepe i učile igbal dovu koja im se, tvrdili su, primila. Zbog tih dova držalo se da je Novi Pazar igbal-čaršija i da njemu ništa ne mogu avioni – umjesto čaršije njihovim se pilotima ped očima pruži sinje more. Za nesreću, od 1942. godine, naovamo, nije bilo dana a da nisu nadlijetale eskadrile aviona i manje formacije, pa je narod oguglao i niko ih nije tragao niti se sklanjao. Neke su Prijepoljce digli na hušku kad su se oni na znak uzbune razbježali. U to vrijeme čaršija je bila ko ciganski kazan puna. Njemci su se povlačili. Sa Nemcima i četnici, nedićevci, ljotićevci. U oktobru su, tako, kroz čaršiju prošle tri četničke divizije. Sad su bili pokunjili nosine i pokrili kame, kupovali su namirnice i plaćali obilato. Po čaršiji se govorilo da imaju putujuću štampariju novca.

Prvo bombardovanje 6. novembra 1944. bilo je upravo u utorak, na pijačni dan kad se u čaršiju svuku i seljaci sa okolnih brda, pa se, što se rekne, igla nije imala gdje spustiti.

Nije bilo uzbuđenja kada su se pojavili avioni. Međutim, nakon prvih bombi nastao je pravi kijametski dan. Bombe su padale ne samo po gradu, već i po periferiji. Izginulo je mnogo viđenijih ljudi. Poginuo je Husko Mujović, sahadžija, Bido Čarovac, obućar, Muljko Radetinac i Alija Nokić, pekari, Zaim Šabotić, defadžija, Husno Žabranin, aščija, Mišo Popović, voskar, Ismihana Kolić, prva pazarska koja je skinula feredžu, Šemsibeg Trtovac, Hasko Mali, kahvežija, Bilal ef. Zatonac, imam džamije u Batala mahali i mnogi, mnogi drugi.

Tvog je oca Avda, taman ispred pešermare, jedna bomba zatrpala a druga ga odtrpala. Od toga je imao posljedice cio život i tad mi se pojavila grba na leđima.

Grad je bombardovan ponovo 8. i 9. novembra. Porušeno je 80 kuća, poginulo 280 Pazaraca, 600 njemačkih vojnika, 200 četnika i Ljotićevaca. Jedna grupa vojnika ukopana je u blizini Petrove crkve, a druga duž puta ka Trnavi.

Novi Pazar je oslobođen 28. novembra 1944. i istoga dana opjačakan. Opljačkali su ga bugarski vojnici koji su ušli u grad s golijskim partizanskim jedinicama. Krali su sve što vide. Odnijeli su čak i kaiš iz električne centrale i zvono iz Petrove crkve. Našem komšiji Bejtu Bronji odnijeli su, pored svega drugog, izvešano meso u sudurmi.

Arslan Lađar rođen je 1889. godine u Novom Pazaru. Sin je čuvenog Zama pekara i brat još čuvenijeg šerijatskog sudije Selima ef. Lađara koji je umro u drugoj godini kolere (12. avgusta 1911.)

U rodnom je gradu završio mejtef i medresu, ali nikada nije bio imam. Isprva je čipčijao kod Emra puškara, a po drugoj Srbiji, u očevoj pešermari na Žitnome trgu. Bavio se, takođe, trgovinom vune, voska i duhana i imao čvrste veze sa trgovcima iz Stambola i Soluna. Sredinom avgusta 1935. godine, ženi se po drugi put (prva žena Hanifa, s kojom nije imao djece, umrla je od zaduhe 1931.) sa Safijom Ganić, ćerkom trgovca Ejupbega Ganića, s kojom će imati sina Avda, Avdiju Lađara (rođ. 1936. godine).

Okupacijom Jugoslavije 1941. godine deževski srez potpada pod njemačku zonu koja ga, vrlo brzo, pripaja pod Veliku Albaniju, državu koju je sama formirala. Albanska vlast postavlja Aćif efendiju Hadžihalitovića za predsjednika, a Bilala Ćosovića, kahvedžiju i trgovca vunom, za sekretara pazarske opštine. Bilal Ćosović nudi „svom vrsniku i najboljem drugu“ Arslanu Lađaru čin kapetana i komandu na dvesta vulnetara, samo da na glavu turi keče, „svoju kapu“.

- Čaršija je puna svakojakih kapa. – kaže Arslan Lađar. - I za svaku vele da je moja. A jok, nije. Moja mi je evo na tintari.

Godinu dana iza toga (21. novembra 1942. godine), Arslan Lađar pristupa formiranju oružane jedinice u Batal mahali. Jedinica broji dvadesetak boraca „među kojim ima, pored muslimana, i

čerkeza (Iso Bace, kovač) a i vlaha (Milan Ilić, kazandžija, Vesko Janković, učitelj, Nićifor Pavlović, voskar)“. Zbornu im je mjesto kafana Granata. Tu se okupljaju po akšamu, u bendžo im bije Šećo Vrca, a pjeva im, s petka na subotu, glasovita Safka Melek iz Čerkez mahale.

Bore se sprva protiv četnika (Prva i Druga odbrana Novoga Pazara) i, pred kraj rata, protiv partizana (bitka na Jarutu).

Početak februara 1943. godine, nakon četničkog pokolja u bjelopoljskom srezu, prvi pogorleci stižu u ove krajeve. Dočekuju ih ljudi Arslana Lađara i smještaju u svojim kućama.

Bihorci traže odmazdu nad domaćim Srbima.

22. 3. 1943. Džibo Loboder i Smajo Čarovac na sred mahale podižu vešala. Arslan Lađar kupi sve mahalske Srbe, muške uvodi u magaze uz pekaru, a žene i djecu uvodi u kuću. Ruši vešala, izgoni Džiba i Smaja iz mahale, a bihorskoj sirotinji savjetuje „da ne dižu bajdariju i ne prijete slabijim od sebe“.

Po mahalskim predanjima i po starom kućnom kazivaru, u našoj kući živjele su četiri porodice Đurića i jedna porodica Jankovića. Svi su bili obučeni u *alaturku*, našku nošnju. Nakon nekoliko mjeseci, Arslan ih, tako obučene, šalje na teritoriju Deževe, koju su kontrolisali četnici, jer se čulo da su prokazani i da će ih pobiti albanski žandari i Nemci.

Grupu Srpkinja u dimijama na Kaluz ćupriji zaustavljaju ljudi Džiba Loboder. Džibo ih je prepoznao, ali ih je propustio.

- Lijepo vam stoje te dimije – smijao se, - al ne umijete da hodite, otkriće vas ko vas vidi. Što vas Arslan hodu nije malo podučio....

U zloglasnoj bici na Jarutu, krajem oktobra 1944. godine, korpus Peka Dapčevića razbija jedinice Muslimanske milicije a njeni komandanti pokušavaju da se spase na razne načine. Arslan Lađar sklanja svoju porodicu (ženu Safiju kod Biljane Ilić u Šavcima, sina Avda u mahali, kod Milana kazandžije), a sam bježi na Pešter i krije se gore dvije godine. Predao se tek kada su mu neki visoki partizanski oficiri (Vojo Leković, Voloda Knežević, Mahmut Pelin i dr.) dali čvrstu komunističku riječ da neće biti strijeljan i da mu neće biti suđeno. Međutim, nepun mjesec po povratku, biva uhapšen i odveden u novopazarskii zatvor. U Novom Pazaru mu je krajem 1946. godine održano suđenje.

Na suđenju Arslana Lađara brane mahalski i čaršijski Srbi: Ilići, Jankovići, Pavlovići i ostali. Okupili su se u velikom broju tražeći da mu se uopšte ne sudi. Opominju novu vlast na njegovu časnost i ratne zasluge. «Veoma su bučni i svadljivi. Milan Ilić, kazandžija iz Batal mahale, prijeti da će se ubiti pred sudnicom ako «ova tarapana nagrđi i okalja obraz dobrome čoeku!» Drago Janković i njegovi sinovi prijete takođe da će dići ruku na se ako vlasti dignu ruku na Arslana Lađara“.

Vlast se ne obzire na njihova svjedočenja. Nije mu, doduše, dokazan nikakav zločin, ali mu je odrezana smrtna kazna – zbog «saradnje sa okupatorom», kao i zbog «nošenja činova tuđinske vojske» – i strijeljan je na Hadžetu 21. 1. 1946. godine.

(Izvor: Mursel Pelin, *Zapisi palanačkog arhiva*, Libretas, Novi Pazar, 2001.)

Tikva s nosom

"I rekoh im da ih ne cepaju, jer mnoge knjige nisu opasne, opasna je samo jedna; i rekoh im da ih ne cepaju, jer čitanje mnogih knjiga dovodi do mudrosti, a čitanje jedne jedine do neznanja naoružanog mahnitošću i mržnjom. "

Danilo Kiš, «Psi i knjige»

10.

Kroz čaršiju se pronijela vijest da će sutradan (21. januara) na Hadžetu strijeljati Arslana Lađara. Još prije prvih zora na Hažet je ispala čitava mahala. Ja sam išao sa Isom Bacom i Milanom kazandžijom. Snijeg je bio napadao do kolena. Narod se već iskupio na hadžetsku livadu koja se nalazila s druge strane današnjih Bolnica. Ispred naroda se nalazilo stotinjak vojnika, postrojenih sučelice. Svi smo gledali u pravcu gradskog zatvora odakle je trebalo da dovedu Arslana Lađara. Nije prošlo mnogo kad se Arslan pojavio sa vezanim rukama i nogama. Vojnici su ga priveli do bandera i vezali ga lancima za jednu od njih. Pala je komanda da se pristupi streljanju. Desetak se vojnika ispred Arslana postrojilo. Partizanski oficir je izdao naređenje za strijeljanje. Odjeknuli su

pucnji i Arslan je klonula glava. Doktor Benčan, Slovenac koji je radio u Pazaru, prišao je da konstatuje smrt. Opipao je puls Arslanu i pokazao da je još živ, jer mu je, pričaće docnije, srce još snažno pulsiralo. Jedno partizanke, nije imalo više od petnest-šesnaet godina, prišlo je, skinulo sa ramena njemački automat i pucalo Arslanu u glavu. Poslije toga su mu skinuli cipele, vunjene čarape, kaput, prsluk, prstenje i sahat (džepni sahat i sahat sa ruke).

(Izvor: Šaćir Ramušević, *Strijelanja na Hadžetu*, „Sandžake novine“ br 12.04. 2009.; Mlađi kućni kazivar, vol. I, III, VI)

1.

Jutros su Asmana snovi probudili. Sanjao je kako sjedi u fotelji na odjelu sa starim knjigama, čita nešto, puši. I tako je (sanja) zadrijemao, opušak je pao na pod, tepih zapalio. Podižući glavu kao zmija pri plivanju, plamen je hmilio udesno i police s knjigama dohvatio. Gorjele su uz zagušljiv prasak i dim koji je vonjao po olovu i sumporu, pa je Asman zaključio kako vatra guta zbirku prirodnih nauka; medicinu, fiziku, hemiju. Neko je išao kroz plamen. Poznao je Kaju. Nosila je u rukama pumpu kakvu su nosili sanitarci koji su im, juče, bili u posjeti, ali mnogo veću i snažniju. Kad je pumpu okrenula k njemu, Asman se naglo probudio. I prvo je osjetio miris dima. Svukao se iz postelje, prišao prozoru.

Dimile su, udno bašte, zapaljene deponijske kante.

Krenuo je na posao pješke kako bi se nadisao svježeg zraka i mamurluk razblažio. Pomisao na smradne bibliotečke odaje i na knjige sa kojih se cijedi zelenkasto-siva pjena, korak mu je kratila.

Mišja groznica uzela je prve žrtve i gradom se širila panika. Sanitarne ekipe jure niz ulice, vitla-jući šmrkovima. Juče su im zapražili čitaone i oba pozajmna odeljenja, a danas će ući u magacin i arhivske prostorije.

- Ovdje je pacovima glavna baza - tvrdio je veterinar Šiman, zvani Ben Kvik. - Nažderu se knjižurina, rasplode se i hop! - milion novih repatih đavola krene na čaršiju! Kakvo blago, kakva pamet!? Što je više knjiga, manje je pameti. Jok, ja velim: ovo im je baza i treba je zapaliti!

Putevi su bili suhi i bilo je sparno. Cvrčali su cvrčci, drobila se sparušena trava pod nogama, a kada je zašao u prvu mahal, mogao je čuti zveket suđa, krčanje tranzistora i kokodakanje živine koju su izgonili kroz prozore.

Na Carskoj ćupriji zaustavila ga je policija. Nisu mu tražili isprave, nisu ga pretresli. Samo su mu rekli da ne ide kroz Jermiše jer se tamo obnoć pilo i pucalo. Zapaljene su neke kuće i dućani. Ima mrtvih i ranjenih.

- Lažu, pseta - rekao je Bujer, dok su u Granati pili prvu gorku kahvu. - Vršili su raciju među Gabeljima. Žele da ih dignu iz naselja.

- Zašto? - pitao je Asman.

- O, budale! Zašto? Zašto su ispraznili škole i pijace. Stiže im rezerva iz Srbije. Gdje da smjeste sve te ljude? Jesi li čuo zadnje vijesti?

- Ne slušam radio - rekao je i krenuo vani jer se krčma napunila svijetom koji se žučno prepirao.

Stigao je na posao prvi, otključao teška vrata i krenuo prema dječjem odjeljenju. Hodnik je bio mračan i zagušljiv. Jedva je disao. A onda je osjetio nešto pod nogama. Sagnuo se, ispružio ruke. Ono što je dohvatio, poput zimskih rukavica, bilo je dlakakvo, okruglo i meko.

A kada je upalio svjetlo, utroba mu se prevrnula. Hodnik je pokrivaio tepih uginulih pacova i miševa.

2.

- Niste plaćeni da čitate - siktala je Kaja na pauzi za doručak, - već da brinete o knjigama! Ja sam utrošila sav svoj život da bih ovo blago dobavila. I evo u šta ste ga pretvorili! Kao da su Huni konačili između polica.

Bibliotekari je nisu slušali.

Ona ih je bijesno napuštala i zavlačila se u fondove. Više nije bila upravnica i dužila je kataloge na matičnom odjelu. Posao joj se nije dopadao. Među mrtvom kataloškom građom bilo joj je tijesno, neinspirativno i dosadno. Ali ona je bila stari i iskusni radnik i vješto se tome opirala.

Od ranog se jutro šeće između polica i otud izdvaja knjige tek vraćenje sa čitanja. Kao lihvar založene srebrnjake, zagleda ih sa svih strana, traži u njima skrivene zapise čitaoca. Knjige s takvim blagom odlaže u stranu, u gomile. Zatim ih prenosi u svoju odaju, odabira karakteristične zapise, dešifruje njihove poruke, prilaže članske karte autora i sve to šalje na uvid službi bezbjednosti.

- Bjelina knjiga, kao lakmus, otkriva dušu čitaoca - tvrdila je. - Pogledajte kakve su to duše. Ova je čaršija rasadnik opakih.

Služba bezbjednosti u početku nije na te patriotske dostave obraćala pažnju. I Kaja se osjećala prevarenom i suvišnom. Ali nije posustala, nije izgubila nadu. Jednog će dana te budale kao gladna pseta zacvileti pred mojim vratima, šaptala je niz hodnike, sa hrpama prokaženih knjiga u naručju.

I nije se prevarila.

Poslije zadnjih izbora u zemlji, narodnih je neprijatelja, kao krvi, opet zatrebalo. Naročito onih iz viših, intelektualnih krugova. Takvih krugova u gradu je bilo malo.

Pred vratima Kajine odaje, od 6.30 izjutra, inspektori službe bezbjednosti, preplašeni čudnom tamom i mirisom knjiga, pocupkivali su s noge na nogu i trzali se na svaki zvuk koji je iz njenog carstva dopirao.

Kaja ih je puštala da čekaju i kad bi ih, najzad, unutra uvela, inspektori su žurno gurali knjige pod pazuha i, hodeći natraške, brzo izlazili i tek u hodniku trpali ih u pregrade svojih crnih, izliza-nih torbi i nosili na istragu.

3.

Dječje odeljenje sasvim je zamrlo. Djece nema. Knjige vraćaju roditelji. Rijetko nove iznajmljuju. I to samo ćirilčna, lektirna izdanja; žitija svetaca i vladara i narodnu epsku poeziju. Latini-ca je proglašena nepoželjnom i knjige štampane na tom pismu - špijunima mračnog Vatikana.

Juče je iznajmljena samo jedna strana knjiga. Dječji roman *Deni, šampion svijeta*, od Roalda Dala. Pozajmio ga je za ćerkicu E. B. Karan, hirurg. Biće da on nije pristupio Rasu, isturenom punktu Radikalne stranke. Možda oni ponajbolji ljudi u ovome gradu, nadao se Asman, neće zbilju zamijeniti mitom i ludilom.

Prepisao je listu knjiga koju je Kaja na dan 22.10. 1989. godine predala inspektoru bezbjednosti: *Priče kiše i mjeseca*, U. Akinare, *Fatalstia Žak*, D. Didroa, *Maslačak*, V. Borherta, *Prodavnice cimetove boje*, B. Shulca, *Kratko izvješće o uništenju Indija*, L. Casasa i, od domaćih autora, *Rani jadi* i *Grobnica za Borisa Davidoviča* od D. Kiša.

Knjige su iznajmljene mlađim, besposlenim ljudima. Momak koji je uzeo na čitanje *Prodavnice*, već je privođen na saslušanje. Asman ga je sreo u Fontani.

- Jao šta je vaših knjiga tamo, a sve unikati - rekao je uz smijeh. - Ima ih na stotine i stotine. Zamisli kad bih ih policajci iščitali?

Kada ga je Asman upitao jesu li ga tukli, momak je smjesta ušutao.

4.

Kasnio je više od jednoga sata. Imao je, ipak, sreće. Vrata na kataloškom odeljenju bila su širom otvorena i čuo se žamor i smijeh. Unutra je zatekao kolege iz smjene. Pili su kahvu, zezali se, a kad su ga opazili u horu mu isprikaše da je «guja odgmizala za Beograd. Događa se, opet, narod».

Asman je nasuo lonče kahve i povukao se u tišinu stare čitaone. Neko je oprao stakla na prozorima i mogao je vidjeti Žitni trg. Trg je bio prazan i zakrpe snijega po njegovim ćoškovima topile su se, nestajale. Nije bilo prolaznika, a uvehle radnje, kao bube, zbijale su se u gomile. Grad je izgledao tako tužno. Problem je u ljudima, mislio je. Više nema ljudi. Ljudi su na smrt uplašeni. Liježu kao ljudi, a bude se kao nacionalne priznanice. Koje vjetar, sa posljednjim lišćem, zasipa u slijepe, sporedne ulice.

Nije mu se radilo. Nije mu se disalo. Nervoja stomaka, po navici, isijavala je nesnošljivu tremu. Ipak je krenuo ka dječijem odeljenju.

- Kako ide? - pitao je Emu.

- Grozno - reče ona. - Slušaj, Kaja je juče preturnala zaduženja. Našla ti je puno izdatih Jevreja i drugih stranih autora. Vrištala je ko vještica! Drži se četnika i guslara.

- Ko je jebe...

- Zaklela se u kosti mrtvog oca da će ti napisati prijavu. Gadno nam se nešto sprema.

Na radnome stolu nije bilo ni jedne kartice.

- Niko nije ulazio. Cijelo vrijeme sam čistila knjige pod *A* i *B*. I djeca su izludela, svašta pišu!

Skinuo je dječji roman sa polica i do pet po podne brisao zapise iz primjeraka pod *D* i *E*. Najgore su prošla djela R. Dala, A. Diklića i A. Dodea.

A onda je zaključao odeljenje, pristavio kahvu, sjeo uz ivicu prozora. Širio se suton niz čaršiju. Rijetki prolaznici, ucrneli, nijemi, nesigurno su pretrčavali preko trga, kao da pretrčavaju minsko polje. Sjetio se Las Casasa i njegovih *Indija*. Konsultovao je kataloge, provjerio statistiku. Biblioteka je imala dva primjerka. Jedan primjerak odnijeli su inspektori, drugi je čamio u fondu:

«Bartolomé de las Casas. *Kratko izvješće o uništenju Indija*. Izdanje: Liber, Zagreb, 1961. Primjeraka: 2. Signatura: 910.4. Inv. brojevi: 15 378 i 15 379. Ubačeni u fond 28. 2. 1969. godine.

I od te godine pa nadalje *Indije* su samo jednom iznajmljene.

Dana 9. 10. 1989. godine, iznajmljen je primjerak sa inv. brojem 15 379. članska karta čitaoca: L-c. Ime i prezime: Sabit Lekpek. Zanimanje: IV razred matematičke gimnazije. Napomena: knjiga je vraćena u fond 20.10. 1989 i dva dana docnije predata službi bezbjednosti.

Niko, dakle, u ovome gradu *Indije* nije pročitao. Niko ne zna o čemu ta knjiga govori. Stoga će im, vrlo brzo, njenu sadržinu preko kože upisati. Stoga ćemo, dakle, nastradati» dodao je, a zatim je sve to precrtao.

Pogledao je kroz prozor.

Navlačeći kao jorgan pozni pljusak preko glave, grad se pripremao za spavanje.

5.

Asman je prvi nastradao. Pao je na knjigu *Tikva s nosom*. Bila je to knjiga bajki koju su izdavali djeci mlađega uzrasta. Vraćena je početkom nedjelje i Kaja je među njenim koricama iskopala zapis: «Mrzim S. Miloševića. On je četnik koji nema bradu.» Tvrđnja je bila ispisana latinicom i ona je nazvala službu bezbjednosti. Inspektor se pojavio nakon pola sata.

Kaja je pozvala radnike u svoju odaju. Na prsnome džepu njenog radnoga mantila visila je

mesingana ploča s ćirilćnim natpisom *Upravnik*. Bila je nařminkana i vesela. Ispred nje se nalazila hrpa knjiga i Asman je mogao proćitati naslove na njihovim hrbatima. Radilo se o lakim knjigama H. Robinsa, A. Kristi, M.L. Fischer, K. Folleta i S. Sheldona.

Kaja je zapoćela priću o neodgovornosti bibliotekara i o «nařim dragocjenim knjigama koje bolesni i řovinistićki duhovi u ovome gradu već duće vrijeme smiřljeno i planski uniřtavaju.» U poćetku, gazila je bodro, ali se brzo upuhala. Radnici je nisu sluřali. Blehnuli su u sramne stranice knjiga u njenim rukama. Ona ih je listala i pokazivala s užitkom. Bili su to uobićajeni sentimentalni zapisi ćitalaca, rimovana sanjarenja o ljubavi i crteži golih žena i, najćeřće, Amorovog srca sa imenom princeze/princa u sredini i probodenog ukrřtenim strelicama.

I onda je dořla na red *Tikva s nosom*.

Kaja je pobjesnela. Pljuvaćka, obojena rućem, skupljala joj se u krajevima usana a glas prelazio u řiřtanje.

Inspektor je stručno lica bibliotekara zagledao. Trudio se da izgleda kao ćovjek koji sumnja. Skupljao je obrve, udarao olovkom po ivici stola i pri svakom pominjanju «namjerne nepaźnje i namjernog prikrivanja takvih slućajeva» razlivao je lice u veoma lukav osmijeh.

- Međutim - ciktala je Kaja - najveća je odgovornost druga Asmana Pelina. Od kada je preuzeo djeće odeljenje, ni jedanput knjige nije pregledao! Njega takve stvari i ne zanimaju. Pitamo se, s pravom, zařto?

- Mlad je - reće Ema, - i nije iskvaren. Samo se monstrumi boje djece.

- Vidi, vidi, ko ga brani? Voćka s iste grane...

Ponavljam vam, družite inspektore, da je knjiga vraćena Pelinu u ruke i da je ovu gadost on morao prvi primjetiti. I istu, svakako, smjesta prijaviti...

Inspektor ga je pogledao. Asman mu je uzvraćio istom mjerom. Inspektor je skrenuo pogled na hrpu «okuženih» knjiga.

- Najbolje će biti da mi ovo preuzmemo i temeljno provjerimo. Molio bih knjigu zaduženja sa podacima o čitaocima koji su knjige u zadnja dva mjeseca podizali. Vama, momak, mogu reći da ovo ne pišu djeca, već njihovi roditelji. Šta znaju djeca ko je Slobodan Milošević?

- Varate se, šefe - odgovori Asman. - Upravo roditelji to ne znaju. Inače ne bi dopustili djeci da zalaze ovamo.

Inspektor se okrenuo prema Kaji koja mu je, s vatrom u očima, predavala optužene knjige.

Bibliotekari su kancelariju nijemo napuštali.

Narednoga dana, u 13.30, Asman je dobio otkaz i našao se na ulici.

Ukočeni i odviše blijedi, kao da su izvučeni sa stranica spornih knjiga, bibliotekari su stajali uz prozore i pokušavali da podignu uvis ruke kako bi ga pozdravili.

Daždevnjaci

1.

Vučemo se uz obalu Aje, pokisli i ljuti. Stresam mokro granje rakite i lijeski da me ne zalije i namještam kaiševe ranca jer se svlače i gule mi kožu sa ramena. Pemba psuje dan današnji, torbu, granje, svoju starost i blesave tkalje iz Šavaca koje ne vjeruju svojim očima i prstima, već poganoj koži daždevnjaka. A njih nigdje nema. Obili smo svaki zaton, prevrnuli svaki lisnik i plavinu, pretražili svaki zasjen uz obalu i vidjeli silu puževa kućaša i puževa golaća, mišinjaka i miševa, ali ni jednoga daždevnjaka.

Nekoliko dana pljuštale su kiše a jutros se nebo malo procijedilo, pa je Pemba bila ubijedenja kako će se daždevnjaci pojaviti.

Ispod jednog natruhlog repuha, opažamo dva primijerka. Izgledaju zajebano. Pemba se saginje,

priteže im vretenasta tijela štapom, zagleda im znamenja i zvijezde na masnoj, kao katran crnoj koži.

- Ne valjaju - kaže.- Mladi.

- Kako ne valjaju? - pitam. - Baš su krasni.

- Ama, dijete, gledaj šare. Još se nisu rascvjetale kako treba i tkalje bi urnek pobrkale. Neka ovih, hajmo dalje.

Odgrćemo lese lišća i lese korova, zagledamo.

- Evo jednog - vičem. - O, koliku ima glavu!

Pemba ga prevrće vrhom čizme i zagleda sa svih strana, a daždevnjak, hujevit i snažan, vraća se na trbuh, hmili naprijed, zadižući prednje noge lijenjo i sigurno kao dobar plivač, premda Pemba s obje ruke pritiska štap o njegovo vretenasto truplo.

- Probaj - kaže.

Uzimam štap, pritiskam ga blago i osjećam pod prstima čudesnu snagu ove životinje. Daždevnjak je valjuškast i dug desetak santimetara, ali još uvijek čuva praiskonsku žestinu i snagu. Posmatram ga, i divim se: On se ne trza, ne mlati nožicama kao druga zarobljena životinja - savršeno miran, vuče naprijed. U tome ga, čini se, ništa ne može spriječiti. Glava mu je malko podignuta iznad tijela, kao da osmatra; oči, zagasito-modre i duboke, kao oči u bivola.

- Ovaj valja, nosi lijepe šare - kaže Pemba i otrže me čaroliji. I ja onda zagledam te šare. Imaju oblik i boju tikvinih cvijetova.

- Ne diraj ga - viče Pemba. - Peče grđe od ko-
priva.

- Peče?

- Peče, blagoš. Oganj živi...

Pemba sklapa oči i počinje sa bakanjem. Pri tom često zijeva. Zatim vadi iz pojasa grubu pr-

tenu mahramu, baca je preko daždevnjaka i zatim ga spretno uvija u nju.

2.

Tkalje se pomaljaju iz mrkline i penju se k nama na terasu bez ijedne riječi. Ima ih sedam i Pemba ih pita:

- Čekamo li još koju, ili da mećemo?

- Da mećemo - šapću tkalje i sijedaju oko velike i prazne bakrene tepsije, koja ljeska kao voda na mrkoj prostirci. Tkalje spuštaju desnu ruku u tepsiju, ređaju ih u krug, okrećući dlanove nagore. Pemba vadi povoj iz torbice, stavlja ga u sredinu kruga i drhtavim prstima mahrame odvija.

Daždevnjak stoji nepomično. Njegove su šare, s prva, mutne, pa bivaju svjetlije i žuće. Kao da se budi iz sna, polagano diže glavu i posmatra blijeđe podlaktice ispruženih ruku. I dvoji se uz koju da krene.

Lica tkalja, damarima išarana, kao maske izgledaju, u njihovim očima iskre gomilice straha. Uprte su u to čudno biće koje im taji između dlanova. Koje se naginje u stranu, podiže jednu od prednjih nožica i drži je podugo u zraku, dvojeći se gdje će je spustiti. Čuje se tek suho disanje tkalja, pucketanje daske na vratima i zujanje poznih muha.

Daždevnjak, napokon, spušta nožicu i podiže, lijenjo, drugu. Oslanja je o ivicu jednog dlana i posmatra lice tkalje uz čiju ce ruku zahmiletiti. Zgledaju jedno drugo i priježu se; nečiji pogled mora popustiti. Ne vidim odavde lice tkalje, vidim samo

daždvenjaka i bijelu podlakticu uz koju se penje.

- E, hajirli, Nurka! - kaže Pemba. - Obrni ga, šćeri, dok te nije ištetio...

Nurka se podiže na koljena i ispruža desnu ruku, na kojoj, pod samom ivicom rukava, taji tijelo daždevnjaka. Obrće ruku tri put oko svoje glave a zatim i oko glava drugih tkalja. One žmure i krupne im graške znoja cakle pod korijenom kose, podočnjaka, nausnica.

Nurka zatim spušta ruku u tepsiju. Daždvenjak se ne pomjera. Nurka, nenadano, trzne ruku i daždevnjak trupne o metalnu podlogu. Okreće se i zagleda lica tkalja kao da traži lice one koja ga je prevarila. U tom času Pemba spušta preko njega jednu od svojih mahrama.

Tkalje ustaju, bacaju sitan novac u tepsiju, i mirno odlaze.

- Eto, blagoš - kaže Pemba. - Daždvenjak je pokazao čija će ruka započeti šaru na ćilimu. Darivo je Nurku, dobru tkalju. Ih kakve je, lani, otkala ćilime!

Zatim diže iz tepsije povoj s daždevnjakom. Sada će ga iznijeti u avliju i ubiti kakvom krljom ili stijenom, kako ne bi nekom drugom pokazao tajnovitu šaru.

Prvomajske vatre

Od svih svojih zaštitnika i mecena Ismar Reble, glavni urednik nedjeljnika Bratstvo, najviše je cijenio vremenšoga Zita Šarca, bivšeg bogoslova i sadašnjeg predsjednika gradskog SUBNOR-a.

Dok smo pili votku u Fontani, natežući priče ko konope, Reble se kleo u sve mrtve da će „voljenom Zitu podići takav književni zamak spram kojeg će Kafkin graditeljski poduhvat izgledati sramno poput izbjegličke izbe.“

- Otkud ti znaš - rekoh postideno, - otkud ti znaš kako izgledaju izbjegličke izbe?

- Pa ti si mi pričao. E, za Zita. Dovršio sam njegov rani život i to ima, kucano na dvojku, više od stotinu stranica. Toliko ću, ako ne i više, utrošiti na zidanje njegove budućnosti.

- To ispade, stari, čitav roman. A ovamo tvrdiš da prezireš razlivenne prozne forme?

- Pa prezirem.

- Što ih onda pišeš?

- Čuj, budale! Ti prezireš život, pa eto te, dišeš. Sve je u božjim rukama.

- Osim Olimpije.

- Tri groša ne valja! - slaga Reble.

Bila je to jedna sjajna pisaća mašina. Poklonili su mu je glavonje iz SIZ-a kulture kad je polaznicama njihovoga daktilografskog kursa održao predavanje o ulozi Jovanke Broz u Narodno-oslobodilačkoj revoluciji.

- Primili su guzne iz Deževe i Šaronja a one imaju nokte duže od ralice. Sve su tastature preorane. Pedeset je novih Olimpija uništeno.

- I dokle si?

- Opisujem prvu poslijeratnu prvomajsku proslavu na Hadžetu. Zit je na bini, drži govor. Ispred bine, dreždi narod. Iza naroda, na staroj musali, pod krošnjama jabuka ječmenki, znaš one jabuke kod turbeta Melefinog, pa ja, kud bi znao, i tvoja se majka dockan otelila, e, šta rekoh ono, aha, pod krošnjama obehralim, Udbaši strijeljaju viđenije age i begove. Iz teksta se čuje begovsko krkljanje. Ali moram da pronađem Zita i da jedno tamno mjesto malo prosvijetlimo. Hoćeš sa mnom? Ja ću miješat građu, a ti zidaj dijaloge.

- Može - rekoh. - Samo, ja starinske dijaloge slabo zidam.

- Stvar stoji ovako. Zit tvrdi da Tijesna čaršija sa svojih tri hiljade sitnih, smradnih i slijepih dućana, predstavlja ostatak mračne, reakcinoarne prošlosti i da je, kao takvu, treba porušiti. Suprostavlja mu se neki epizodni junak Avdo, Avdo pekar, koji smatra kako je njima, to jest Zitu i novim vlastima, zapalo za oko bogatstvo vlasnika tih dućana, pa ih zato žele uništiti i za Tursku najuriti, a ovamo " dotjerati šumnjake sa Rogozne i Golije, da obrnu

šeher naopako i dotuku ono što se Udbi izvuklo iz ruku". Pa ti pujdaj tu budalu neka laje i ujeda, kako bi mi Zita bijes dohvatio i kako bi mu glavu otkinuo. Svršićemo posao za deset minuta. Poslije toga plaćam bocu trinaestojulke kod Faka Žirafe.

Krenuli smo desnom obalom rijeke Aje, kroz glibne šumarke. Dimile su sirotinjske vatre, kočile se jasike i johe, zasipala mjesečina jezom prigradske nakote.

Reble je grabio kao lud, dok sam se ja, smeten i izgripan, mučno probijao kroz oštru šikaru koja je stražarila oko novih, neomalterisanih dvospratnica u Dželep naselju. U tom naselju stanovao je njegov junak.

- Pripali nam, care, po cigaru - viknu Ismar. - Sad će navaliti paščad iz mahale.

U istome trenu psi su horno zalajali.

- Oh, šta ih je - rekoš stravljen. - Poklaće nas ko zečeve!

- Ne lupetaj, neće. Neće pseto na pijanog. A sem toga, to su grobljanski rundovi. Laju iz navike, a ne iz potrebe.

Psi su nas polako okružili. Bili su krupni kao junci; kosmati, buljavi i ružni. Na mene su krvnički režali dok su Rebleu prilazili stidno kao snaše i dlanove mu lizali.

- Eh, što ti je hajvan, mili brate - tepao je Reble ushićeno. - Kako su bijeli i mekani, ko oblaci po vedrini. Što mi se ovaj Belov umiljava. Gledaj, života ti! Ih što nemam kakav kaiš da ga svežem i odvedem kući.

Ja sam se, međutim, gušio od straha. Psi su se zbijali oko mene. Vukli su se u krug ko hrvači - povijenih glava, upletenih prednjih šapa, dok su zadnjim upirali o masnu, blatnjavu podlogu.

Ne znam kako smo stigli do vratnice Zitove avlije.

Neko je u kući upalio slabe sijalice. Lupila su vrata, zveknule rezice i izbila sitna, uzbuđena žena.

- Izvol te, izvol te - reče, skidajući sjekiru s ramena.

- Gdje je čiča? - upita je Reble.

- Otišo na Tepe da zapali vatre. Dolazio vojni picgauer.

- Šta da pali? Reče l ti to vatre?

- Aha, vatre. Prvomajske vatre. Sutra je Prvi maj, praznik rada.

- Te jes, bogomi. E, pa ništa. Doviđenja drugarice.

- Koji je to s tobom? Je l to hodža?

- Jok, no crnje. Ovo ti je, snaho, roker!

- O jes mršav - zacijuka žena. - Ko da si ga s groblja na revers uzeo.

Reble se grohotom nasmijao, psi su, zanoseći glave nazad, horno zavijali, hučala je rijeka Aja, a ja sam plakao. Hodanje me na to nagonilo. Ubija me, mislio sam, način na koji hodamo. Gledaj pravo, u dalj plavi, i nemoj se osvrutati.

Sjaktali su svici, hulile jeine, pjevušio neko iz močvare:

*Ah, jabuko jabučice,
što nam zriš badava,
kad zamahne čekić, srp,
ode tebi glava...”*

ili tako nešto, veoma se slabo čulo.

- Kuda ćemo ovo? - pitao se Ismar Reble.

- Nigdje. U Fontanu - odgovorih.

- Maloprije smo iz Fontane?
- Pa šta ćemo?
- Ne znam. Ne mogu da mislim ofanzivno.
- Htio si zamak da gradimo?
- Je l de? Zamak...
- Vraga si ga nagradio.
- Nema veze. Samo nek je moj Zit u biranim re-

dovima. O, što volim prvomajske vatre! I parade, i parade. Ranije bi vojska uoči praznika izvukla topove na brežja i tačno u ponoć plotune osula! A mi, dolje, na Žitnome trgu, u bijelim košuljama i crvenim maramama, pjevamo u horu: Budi se Istok i Zapad/ klonuo počiva svijet... šta je, šta si zanijemao? Je l ti ne znaš ovu pjesmu?

- Čudnih pasa – rekoh. - Nisam znao da toliko mogu ići samo na zadnjim nogama.

- Mogu, mogu. Mada idu ukočeno, kao sveci. I spavaju, dok hodaju...

- Ala svijetli. Izgleda da negdje propadamo.

Reble se osvrnuo oko sebe. Pejzaž, staklast i usijan mjestimično, suntao se nekud, provlačeći, kao magla, glavu kroz svoju utrobu.

- Je li ovo sviće? Il smrkava? Šta se ovo kotrlja pred nama?

- Povlače se mrtvi - rekoh. - Eno, zijevaru grobovi.

- Stvarno?

- Pa da. Vrijeme im je za povratak, jer - čuješ li? - pjevaju pjetlovi. Sporna bića i pojave uzimaju čvrsta agregatna stanja...

- O budalo, o slijepče pogani! Ne znaš gdje si? Ovo su vojnički šančevi na Tepeu, a ovo se čuju trube. A šta ovo kažu trube? Šta nam, dakle, kažu trube! Smrt fašizmu, veselje narodu. I kažu nam: Srećan vam, drugovi, Prvi maj! To nam kažu tru-

be. A ti lupáš o mrtvima. Jebem ti mlade pazarske pjesnike! I pjesnike i maštu njihovu! Gdje ja metnuh onu bocu?

- Nisam slijepac - odgovorih uvrijeđeno. - I rekao sam nešto drugo...

- Klapi, klapi! Ono su jarboli. I zastave. Državne zastave. Ala su ih gusto nanizali. Stani mirno, pozdravi ih!... Vidi Zita, vidi Zita? U počasnoj stoji straži! Daleko je dogurao.

Zit se doista junački kočio.

- Eno, Zite! - doviknu mu Reble, - možeš li časkom doći 'vamo!

Nešto se, u zraku, pomjeralo. Nekakve su sjenke oganj preskakale. Bodljikava žica, zategnuta, brujala je i sijala, dugo, modro, ljubičasto. Zit je podizao iznad glave lijevu ruku. U desnoj je barjak crveni držao. Isti takvi barjaci, samo mnogo manji, nicali su u bokoru oko naših nogu. Smjesta sam se otriježnio.

- Kidaj, stari! Ispred nas su minska polja!

Nekoliko pasa u polje je ugazilo.

- Nazad, cuko!, nazad cuko!, nazad, nazad! - vikao je Ismar Reble. - Ne daj, care, izgiboše!

Nije se moglo ništa učiniti. Psi su već bili duboko u polju i polje se počelo njihati. Potom sijevnu i zagrme i krv pasa prosu pljuskovima preko lica sanjivoga granja i šuškoru. Hvatajući zaklon, Reble reče:

- Ovi će nas postrijeljati! Gledaj stoke, izvode tenkove. Halo, Zite! Ja sam, halooo! Živjela JNA! Živjela KPJ! Živjeo drug Tito!

- Tito je umro - dobacih mu, ometan prvim plotunima.

- Šta mi bi s Belovom? Divno pseto, sad je bilo ovdje.

- Belov je vidio druga Tita. Oh, kao dječak, i ja sam maštao...

- Moćan junak! Opleo sam juče jednu kratku priču...

- Šta si?

- Tri pune kartice. Poslaću je Frontu.

- O Belovu?

- Slušaš li ti mene ili ove idiote? O Maršalu, o kome bih drugom. Žalim mu se na skretanja u partiji. Kažem: družo Tito, tvoja baza krenula je starim putem! Drug Tito se roguši i ljuti i priča počinje vrlo eksplozivno. Slušaj...

- O, ne! - viknuh uzaludno.

Već iz prvog retka osu paljba mitraljeska, za-
ječaše štuke.

Prevrnuo sam se u nekakvu mutnu, plovnu i veoma hladnu lokvu. Lagano sam, leđno, zaplivaovao.

Idući natraške, Reble me je uporno pratio i iz svoje priče, kao iz heklara, otvarao na me snažnu, unakrsnu vatru.

U hladu orahovih krošanja

Premda u poznim godinama, Mursel Lađar, penzionisani radnik gradskoga arhiva, još uvijek se pridržava stečenih navika. Ustaje prije sunca, umiva se, brije i pristavlja vodu za čaj. Dok čeka da voda uzavri, priprema doručak: okrajica tvrdog pšeničnoga hljeba, lokum kozjeg sira i dvije kašike šipurkove marmelade. Po doručku, pokupivši trohe u džepnu mahramu, Mursel izlazi na terasu i brižno zagleda krošnju gorostasnog oraha mekiša koji upravo dozrijeva. Iz krošnje se čuju čavke; kriče i krve se oko prvih plodova na kojim je koruba popucala. Mursel posmatra opalu korubu, grdi ptice i mršti se, podižući mokri svežanj jutarnjih novina. Asim Vrca koji ih raznosi, svukao je, opet, najlonsku omotnicu. «A šta će ti vraže», neki dan se čudio «ta, ljeto je», a Vrca se, zavlačeći ruku pod košulju da bi najlon izravnao, branio i kleo kako mu to «sučekava kašalj» i kako ga štiti od zlih boleština i od zlih očiju. Mur-

sel razmišlja o tome, dok otvara kokošarnik i hvata jednu po jednu kokošku (ima ih četiri), zavlači im srednji prst ostraga da bi provjerio koja nosi jaje i koju će, za nagradu, pustiti napolje. Kako su, jutros, sve noseće, Mursel zadovoljno vadi hljebne trohe, istresa ih pred kokoši, čeka sve dok ih one ne pokupe, a onda se vraća na terasu.

Primiće tronožac, meće naočari, zabacuje glavu i širi novine. Čita samo zadnje strane sa posmrtnim oglasima i slikama onih «koji su isplivali na obalu». Mnogi pripadaju Murselovim drugovima i znancima. Takve umrlice reže iz novine, ostavljajući uz obode široke bjeline na kojim će unijeti svoje prve komentare. Složiće ih zatim u fasciklu i gurnuti u staru kožnu torbu, provjeravajući usput njenu sadržinu⁹.

Kad sunce odskoči, Mursel se diže sa tronošca, preslaže novinu i meće je u džep palte, navlači kaljače preko braon cipela na šniranje, selami se sa orahom i živinom, skrivajući dugo ključ od kuće pod bokore ruže penjačice.

Začuje se sitno lupetanje štapa po kaldrmi, zatreperi zvonce na kapiji i prospe se žamor preko bašči i avlija: - Diž se, Zeno, ne digo se! Kako nije pola sedam!? A eno ga Mursel, ode u čarsiju.

Murselova mahala leži na padini po imenu Jaklja. Stanište je sitnih zanatlija - pekara, obućara, berbera, krojača i aščija. Natkrita je gusto krošnjama kajsija, dudinja i oraha, a balkoni i terase vrežicama i vijencima duhana, suhog voća

9 Murselova stara torba ima dvije pregrade. U prvoj se nalazi jedna nova kapa francuzica, kožna futrola s naočarima za pisanje, nalivpero marke Pelikan, nekoliko olovaka i gumica, i jedna jabuka, đula. U drugoj pregradi leži debeli rukopis *Zapisi palanačkog arhivara* u pet velikih svezaka.

i povrća. Mahala se prednjim krajem oslanja na čeonu stranu i kapiju groblja Gazilara.

Gazilar je najstarije gradsko groblje. Osnovali su ga Turci osmanlije u XVII vijeku. Na njihovom jeziku riječ gazija znači junak i kako su ovdje kopali junake, groblje su po njima prozvali. Sad se kopa ko stigne.

Mursel sijeda na kamenu klupu pred kapijom koja je, jutros, oblijepljena hrpom novih umrljica i otvara svoju torbu. Vadi naočare, bilježnicu i olovku; čita i pažljivo prepisuje imena umrlih. Nakon toga dugo gleda preko groblja pokušavajući da otkrije svježije humke i bašluke. Uzaludno. Gazilar se jedva može okom opkoliti. Opužio se niz padinu, sve dole, do rijeke. Sa svojim surim i mahovnim nišanima, prelomljenim, prslim ili izvaljenim i bačenim u gomile, podsjeća na nijemu i smorenu vojsku koju su upravo pobijedili. Lijevo krilo te nesrećne vojske, posebno je nagrđeno. Na njega se ruči živalj sa okolnih brda i planina, ustavlja se ondje i gradi naselje. Kuće niču ko pečurke, a zemlja se za placeve od mrtvih otima. Nišani se ugrađuju u temelje štala i pušnica. Naselje je veselo i čilo, ali Mursel nikad nije u njega zašao. Gdje je mnogo orgijanja i pjevanja, ubijeđen je, tu je malo pameti i zdravlja.

Pred kapijom groblja svršavaju i ostali mahal-ski sokaci. Od kapije ka čaršiji vodi samo jedan. Naziva se Lejlek sokak. Ime je dobio po lejleku, nevidljivoj ptici koja dan provodi na onome a noć na ovome svijetu. Od gluhoga doba pa do prve zore, živ je čovjek može čuti kako pišti, ali je ne može vidjeti. I pravo je što je tako, misli Mursel. Jer učeni mistik Gurbi Baba pred čijim turbetom, lica pokrivena šakama, Mursel uči zahvalnu mo-

litvu, s pravom kaže: a carstvo je živih Onaj Koji sve zna darivao pticom svakojakom, a carstvu je mrtvih rad utjehe lejlek pticu namijenio. Pa kad u noći punoj mjesečine njene glase začujete, sjetite se svojih mrtvih, molite se za njih i duše njihove! I Mursel se moli za te duše, prem je jutro i sem vrabaca što skakuću oko njega, ni jedna se druga ptica niti vidi niti čuje.

Lejlek sokak završava na raskršću dvije široke i duge ulice. Obje vode do gradskoga centra; jedna je nova, pod asfaltom, zakrčena vozilima i, odskora, muhadžirskim zapregama sa Bihora i Pešteri. A ni druga, dva put kraća i ravnija, više nije nikom mila. Ide pored rijeke Aje, ima puno lijepa hlada i lijepih mirisa. «Ljudima je», pisao je Mursel, «omrznula od onoga dana kad je vojska ušla u mlinove i silose na njenom početku i u kasarne ih pretvorila. Kasarne je ogradila bodljikavom žicom u dva reda, minirala prilaze i polja, a veselu rijeku i vrbake oko rijeke oduzela djeci, kupačima, čergarima i njihovim vatrama i psima. Onda su joj za oko zapali brijegovi».

Mursel posmatra te brijegove uz koje se, jutros, poput balegara, uspinju tenkovi.

Kada prođe duvarine Baruhove sinagoge, zarasle u čičak i koprive, Murselu se pred očima pruža polje uz čije ivice, ko zavjese, lepeću prljave zastave. Bruji pregrejano gvozdено oruđe, odliježu kratke i prijeke komande. Premda se trudi da ne gleda u tom pravcu, ni ovoga puta neće odoljeti. Dok njegov štap lupka ubrzano i dok bodljikava žica neugodno zuji, Mursel pogleduje u mladiće koji, goli do pojasa, liježu jatimice u robove i opkope. Misli o njima sve do rampe gdje ga, opet, uz zveket pušaka i trupu čizama, mrzovol-

jno propuštaju. I Mursel prelazi preko rampe i spušta se u čaršiju.

Čaršija ga dočekuje zdrava i čitava; otključava radnje i magaze i iznosi blago na vidjelo. Sokaci su čisti i sjaktavi kao srebrni đerdani. Jednim od njih Mursel će se uputiti ka Dautovoj kahvi.

S ćepenaka aščinica i pekara vonjaju i puše se simiti, ćahije i pitice, vru variva u glinenim posudama, pucketa raspaljani ćumur, cvrči meso sa sakara, ali Murselova čula to obilje ne dotiče. On još uvijek misli na mladiće i pljuskanje mrkožute vode jama i opkopa, u koju se srućuju. Pa ti gaji danas sina, šapće, da bi u barama istruhnuli. Grehota je na ovom zemanu ženu majkom učiniti. Ubrzava korak i uspravlja glavu. Sokačić se završava hukom i prskanjem šadrvana, na kojem se, žagoreći, golubija jata umivaju. Ovde počinje centar grada. Narod ga naziva Tijesni trg, jer je tijesan za sve one koje mami blagom i ljepotom. Vlast ga naziva Trg bratstva i jedinstva. Trg je oblijepljen predizbornim plakatima partija koje se zaklinju da će - što pobijede - pretvoriti u pepeo i to ime a sve što se pod imenom krije. Sa plakata blehnu u Mursela partijski lideri. Jedni su sa dugim, proročkim bradama, a drugi bez brada. Mursel ih, uglavnom, sve poznaje.

- Probisvijeti i barabe - objašnjava Dautu, dok srkaju prvu grku kahvu, - i svi bivši komunisti. A oni se lijepe za vlast, ko čirevi za guzicu. Pa velim Bidu, sahadžiji. O izmak' se iz tog pisa, dušu će ti nagrđiti. Ne ćuje me Bido, primio se laže, ugazio u ta govna s noge obadvije...

- Ja, moj brate - potvrđuje Daut. - A ti, kako siđe, umori l se?

- Ja jok vala. Sidoh ko od šale.
- Ti mladina, duše mi očine.
- Rekoh li ti... Umro Selim.
- Ene, Selim? Darivao ga Allah baščama dže-
netskim. Vrijedan Selim. Uteče im.

- Uteče.

- A kad?

- Da vidimo - veli Mursel, meće radne naočari i otvara bilježnicu. - Dana 15. 09. 1991. god., u 21.15 časova, preselio na ahiret, nakon kraće i teške bolesti, u šedeset i sedmoj godini...

- E bogme će nas pobiti.

- Jok more. Klapi narod dokon.

- Lako se tebi maskariti, ti ne slušaš vijesti. Eno ih sa brda zijevaju topovi! Na radiju kažu da će sutra - ja l u podne, ja li dockan po večeri - Milošević narediti vojsci da sprži čaršiju. I još veli da će dići avione, pa kad ona sila stane oganj prosipati...

Mursel je gledao kahfedžiju, ali ga, po navici, nije čuo.

- Bi li ono Selim zlatar u mladosti? Ništa mu u tefter ne upisah...

- Ne znam, - dahtao je Daut od furune, - pitaj Fejza i Mahita. Oni su se sa njim ortačili.

Mursel je vratio bilježnicu u torbu i kahve se prihvatio.

Pio je kahvu i čekao na drugove. Ali oni nisu dolazili. Stizali su drugi starci kojima se Mursel nije radovao. Sparušeni kao ptice, sijedali su za stolove, odišući na memlu i samštinu. Podbočivši brade dlanovima, gledali su u prazno i drijemali. Mursel bi se, protiv volje, tom drijemežu pridružio. Malo prije podneva, kahvedžija Daut blago ga je budio:

- Da ispečem još po jednu, pa hajdemo da klanjamo podne.

- Taman, taman. A kud ćemo danas?

- Kud bi? Kud i drugi. U Plavu džamiju.

Plava je džamija najveća gradska bogomolja. Može primiti na stotinu ljudi. Mursel je cijenio njenu gracioznost i ljepotu ali nije tamo volio klanjati. Mnogo prije molitvenog časa, ljudi bi se okupljali u njenoj avliji, u čajdžinicama i kavamama uz nju poređanim. Mursel se bojavao ljudi u skupini. Njegovo mu je iskustvo govorilo a zapisi u IV svjesci i primjere navodili¹⁰, da se ljudi u gomili ponašaju čudno i, još češće, nerazumno, prepuštajući sudbu na volju ćudima.

Po namazu, dok se tiska sa ljudima oko štapova i obuće, Mursel će još jednom dokonati o gomili i ljudima u gomili. Među starcima su šapatima kolale užasne glasine. Bilo ih je od svakoje ruke, ali se ni jedne nije uplašio. Pola tih glasina odavno su preživjeli. Preživjeli su referendum i divljanje četnika na saboru kod Petrove crkve; prolazak rezervista kroz grad na putu za Bosnu; slave i pijanke radikala u prigradskim naseljima, barikade na izlaznim gradskim putevima, pa će, mislio je

10 Gomila je kao bara. Vrijedan čovjek čili na dnu a bezvrijedni na površ izbija. Tako, sinoć, u Granati. Zapili se ljudi, podigao viku Bike Gunjaš, a ono ti uđi u mehanu nekakve prosjakinje, izbjeglice iz Trebinja. Ispružile, crnje, k njima ruke.

- Daćemo, daćemo - zavikao Bike, krmak. - Ako i vi nama date. Mlade, lijepe, al pesnite. Ništa drugo no da im se banja plati. Šta velite, ljudi?

Prsni šala i maskara, pamet se pomuti. I zajmi ih, tako, odvedi u banju. I onde ih osramoti i nagrdi. Pukla danas bruka po čaršiji. Zbog Biketa izgubilo obraz sedam-osam viđenijih ljudi.

Mursel, i ove preživjeti. Ali priče oko vojske nisu bile lišene istine.

- Kijametski dan je blizu, ja vam velim! - hudio je pokraj njega neki starac kozjih očiju i kozje bradice. - Ovaj nam je dan današnji - petak i zavezak! Eno ih, u Rašku stigli avioni i eno ih, riču topovi sa Klečja. A ja bio jutros poslom u Jeleč-mahalu, a ono ti oni na sred mahale dotjerali kamione sa puškama, pa ih dijele i pjevaju! Za kog vam je ovo, pitam, a oni mi vele: za komšije i smiju se grohotom. Kukala nam majka po sto puta, što na pravdi Boga izgibosmo...

Mursel se odvaja od grupe i ulazi u Metovu aščinicu. Naručuje pet ćevapa u kajmaku, po pitice, čanak kiseloga ovčijeg mlijeka i jednu pečenu papriku. Po objedu kreće prema gradskom parku i kuli Motrilji u čijoj će hladovini do akšama sređivati jutrošnje zapise.

Na putu ka kuli, razmaknuće povjetarac vršje lipa i kestena i Mursel će, na čas, ugledati gola brežja po kojima hmili vojna gvoždurija. Ispod brežja, zasjenčena ljubičastom jarom, znoji se i trepti nesretna čarsija.

- Jesi im se zgodno namjestila, baš ko jaje u tiganju, zaključuje Mursel, ne bez straha, dok se spušta prema česmi i redu niskih, kamenih klupica. Česma ima dvije lule. Jedna je lula ugašena i shrđala a iz druge tanka mlazá pjenuša i prska. «E moj Ishak-beže», prekorjeva Mursel blago onog koji je podigao česmu (i čarsiju), «da si gradnju od tih brda malko pomjerio» i odmah se tih riječi postidi. «Biće kako biti mora i proći će, nije mu prvina».

Ali strepnja čini svoje; diže oči s rukopisa i posmatra čas u brežje a čas u čaršiju. Bogami se

nešto namještaju, zar im ovo sunce pamet rastočilo. U šta ima tolka sila da udari? U nesreću i u bijedu...

Mursel odlaže jutarnje bilješke, preskače poglavlje »Smrtni slučajevi« i na prvom bijelom listu pod rubrikom «Ostale pojave», odvrće poklopac Pelikana i pažljivo zapisuje: «Na dan 23. 08. 1991. godine, vojska se izvukla iz kasarni i već heftu dana dreždi po brdima. Jutros je gore tenkove odvukla. Po čaršiji se svašta priča. Sve se živo smelo i stravilo, pa se toga straha zgomilalo da ga čovjek može lopatom zgrtati.

Rekoše mi u džamiji, kako će se opet, po akšamu, održati zbor građana na Žitnome trgu. Govoriće glavešine iz partija i moliće vojsku da kaže narodu šta je naumila i zašto je ka narodu cijevi obrnula. Otići ću sa Dautom, pa ću čuti šta se priča i poslije sve to po istini i po redu zapisati. Rekoše mi isto tako da su hodže izlazile na Tepe i učile zbirnu dovu. Dova im se nije prihvatila. 'Jok, jadan', veli Daut, 'ovo više nije Igbal no Pišman čaršija'. Mnogo je grijeha počinjeno. Mnogo grijeha... A sada bih zapisao nešto što sam opazio kod sitnoga svijeta, od kad su mu vlasti ovu mržnju i mahnitluk preko plećki navalile.

Sjednu, tako, po dvojica, pa divane za čime bi-ako vojska šine ognjem - najviše žalili. I za svačim žale ljudi i sveg sam se naslušao. Pa sam nešto i sam gonetao. Za čime bi zažalila moja duša? Šta bi ona vatri otrgnula?»

I ponovo diže s rukopisa glavu. Sa kule Motrijle odbija tri sata. Mursel je smajan sjećanjima i ništa ne čuje. Ka česmi silazi grupa ljudi s dugačkim i tankim motkama. Pozdravljaju Mursela klimajući glavama i spuštajući ruke preko golih prsa, ali on

im ne uzvraća. I tek kada ljudi, utolivši žeđ i umivši lica i vratove, odmaknu od česme, Mursel će ih opaziti. Lupa šakom po koljenu i srdi se. To su bili bandači oraha. Orasi su prerodili, bandadžije rijetki i na Žitnom trgu, gdje se nezaposlen svijet okuplja, nema ni jednoga. Mursel ih je zadnjih dana uzalud tražio. A evo mu sada ispred nosa prominuše. Pomislio je na svoj orah. I kao da mu je nepravdu nanio, osjetio je stid i krivnju. A onda se sjeti onog zbog čega se bio zamislio, prebira listove i našavši pravu stranu, nastavlja s pisanjem: « Ni džamije niti crkve ne bi moja ruka ognju otimala. To su božje kuće i to insan od insana ne može braniti. A ni ove kule i zidine. Rad boja su ih podizali i u boju će ih porušiti...»

Ispred silnih vojnih haubica, njegova bi duša zaklonila tek par sitnih, starih kuća sa baštama i sa vrtovima. Uglavnom su prizemljuše, gruba spoljašnja izgleda, pokrivena, poput riba, krljuštima ucrnjelih ćeramida. Zidaju se od ćerpiča i drveta, imaju obično dvije sobe sa mutvakom (velikim predsobljem) i terasom-divnahanom.

«Mutvak je uvijek neosvijetljen « - zapisuje Mursel, vrativši se u sjećanju do dna svog djetinjstva – «zemljanog je poda i mokrih zidova. To je dječije carstvo strahova i snova. U njemu se stane džini i šejtani, vještice i vile, a nevera i pacovi, kućne zmije i crni, golaći puževi. (Ja sam se tih puževa najviše bojao.)

Obnoć se čuje šljapkanje bosih nogu i teški uzdasi bića koje hodi.

Ako se ima sreće i ako po zemljanom podu korača trudnica, valja se krišom dići iz postelje i valja preći jedan krug za njenim stopama i krasni će Allah takvome hodaču oprostiti sve zemne gri-

jehove. Jer, preći samo jedan krug trudnice, uzeti na sebe njenu muku i bolove, dovoljno je da se zaradi rahatluk dženetski.

Ispred kuće nalazi se bašča, podijeljena na dva nejednaka dijela. Veći dio pripada muškim članovima i o njemu nemam šta posebno reći. To su štale, radione i slične magaze, oko kojih, ko bašluci, niču lijehe i gredice sa rasadom paprike i prase. Manji dio pripada ženama i cvijeću. Naziva se čekluk ili cvijetnik. To je jedan kvadrat plodne zemlje ograđen kamenim oblucima i zasijan sva-kovrsnim cvijećem.

U jednom kutu cvijetnika gaji se i hašiš. Čahure te opojne biljke čuvaju se za zimu koja je ovdje dugačka i hladna i od njih se kuhaju čajevi, *hašaši*. Čajevi se piju kada duši ponestane snage i sabora. Takođe se njime poje djeca, kad su slaba, bijesna il nemirna. Djeca onda spavaju po dva dana i za to vrijeme roditelji mogu svoje poslove na miru i u zadovoljstvu obaviti.

Uz cvijetnike se grade lijehe sa domaćim, kao zlato žutim i jakim duhanom. Sve do skora, naše žene su pušile. Ja ni danas ne znam ni jednu moju vršnjakinju čiji prsti nisu požutjeli od duhana i usta srcnela od zifta i papira koji ližu i u koji duhan uvijaju. Obran i sortiran, duhan se suši u nizovima obešenim na istočnim kućnim zidovima.

Pored cvijetnika i lijeha, bašče krasí bunar i barem jedno stablo orahovo nadneseno nad bunarom. Gradska kanalizacija uništila je pitkost vode tih bunara, dok su mnoga stabla orahova davno iskrčena.

Ipak, svaki stari Pazarac ima svoj orah i sa nje-ga, kada staše, ubire plodove. Svečeri, pod opojnim hladom krošanja - koje su tako guste da ne pro-

puštaju zrake mjesečine a kamo li kapi kiše - okupi se cijela porodica, lomi i ljušti ljske orahove. To ne čini zbog ukusnih mrezgi, već zbog nečeg drugog...»

Mursel ovdje ponovo zastaje. Premišlja se i dvoumi bi li i to «drugog» opisao. Nakana mu se čini isuviše bogohulnom. Iščitavši zapisano, zaključuje da je sa huljenjem pretjerao i da se već plaho ogriješio. Stoga sklapa bilježnicu i kad digne glavu prema brežju, oči će mu zaslijepiti sunce. Odavno je prešlo na zapadnu stranu i u purpur, kao da ih topi, uvilo brijegove. Ali kad zakloni oči šakom lijeve, odmornije ruke, brijegovi bivaju ljubičasti a zatim pomodre...

I čisti su i prozračni, kao da su upravo stvoreni. Jašta, more!, šapće Mursel zadovoljno, došli ljudi do pameti, sišli u kasarne. A onda se sjeti zbora na Žitnome trgu na koji je zadocnio i osjeti neugodu. Pomislivši na gužvu i viku koju je izbjegao, neugoda kopni i on, ponovo, zagleda brijegove i njihova samotinja čini mu se lijepom i spokojnom.

Sa kule Motrilje odbija pet sati. Zalepeću, s praskom, pri slijetanju golubovi.

Mursel ustaje i prilazi česmi. Potura ruke ispod lule, hvata vodu u dlanove i prinosi je ustima. Zatim prouči jednu dovu i lagano kreće ka čaršiji.

Mru odsjaji niz sokake i meka se jeza, pomiješana s mirisima, sunta uz ograde. Čuje se i žagor iz avlija, prskanje ljske orahove pod drvenim čekićima, čegrtanje plodova dok se ruče u gomile, i Mursel razmišlja o licima onih koji orah komišaju i uzdrhti, sjetivši se onog drugog koje, maloprije, nije smio zapisati.

Jedno staro lokalno predanje tvrdi kako će poslije svih proroka koji, avaj, među narodima nijesu mržnju uništili, pojaviti jedan novi. I taj će, najzad, učiniti vidni svijet prostranim i boljim. Ime mu je Dobri. Uoči pojave, poslaće se znak narodu - u jed-

nom plodu orahovom pronaći će ruho prorokovo. Poznaće se po tome što makazama nije sečeno, niti iglom bodeno. Iz jednog je Božijeg daha premjerno i skrojeno. Onaj među živim koji prorokovo ruho nađe dopasti će velikoga blaga i velike radosti.

Ko nema bašče i orah u bašči, dužan je da kupi ili uzajmi jedan pregršt oraha, jer Bog je milosrdan i svačiji i možda se baš u tom sirotinjskom pregrštu plod sa svetim ruhom nađe.

Jesen je, petnaesti dan mjeseca septembra u godini hiljadu devetstotina devetdeset prvog. Orasi su prerodili.

- I zadnji je čas - šapće Mursel dok otvara vrata Dautove kahve - da se Dobri, ako mu je do pojave, međ nama pojavi...

- Gdje si vazdan, ištetismo oči niz sokake gledajući - dočeka ga Daut sa radošću. - Ti ne bi na zboru...Taman, taman. Da ti pričam. Skupilo se malo i veliko, jedno preko drugog najahalo, a gore, na bini, ko vrane na žici, glavonje se poređale, isturile ispred Živka Paligoru i on ti se, lopov, u velike laže uturio...

Mursel ga je s po uha slušao. Podižući fildžan kahve ka usnama, sjetio se grobljanske kapije na kojoj su, isto tako gusto, bile naređane umrlice.

- I gdje mi se dede pamet - otpuhuje i čudi se. - Zaboravih da izrežem jednu sliku Selimovu. Eh jazuka. Beše Selim na slikama zdrav i gledan ko jabuka.

- Reče l ti to meni nešto? - upita ga Daut, sipajući iz ibrika vodu pro ćumura.

- Rekoh, brate. Umro Selim.

- Nije no se odmorio! A ove mi vatre, sad bih mu se, trké, zamijenio...

Jabuke, ěule

Dockan se s posla vraćam kući uskim seoskim puteljkom, upredenim i odrtim poput staračkog damara. Hmili dugo uz strminu, a zatim se vuče između ugara i ozimih žita, naprtivši na grbine užareno grmlje gloga i šipurka. Hodim tim puteljkom, sa dušom u nosu i sa grdnom strahom u lubini od seoskih pasa koji su pušteni sa lanaca već od prvog sutona.

Dijelim ih u dvije vrste.

Jedna zalaje čim u vjetru osjeti vonj poznog hodača. Zalaje horno, ko pred bunu, pa kako je zalajala, tako i ušuti. Kad se čovjek na to svikne, laveži mu dođu poput sigurnih međaša. Svaki tačno označava svoju dionicu puta. Ova vrsta pasa veoma je brojna i veoma odogovorna - javlja se svake večeri i avliju za koju se stara nikad ne napušta.

Druga vrsta se šunja niz tavninu podvijena repa, nijema. I uporno vreba. Odjednom se obrete

pred čovjeka. Lane. Čovjeku se oko glave nebesa obrnu. Nigdje daha, nigdje duše. Dok se povrati, dok se snađe, psu ni traga. Oстане gorka uspomena: pocijepana nogavica, otisak čeljusti na nožnom listu, krv koja se ničim ne da ustaviti.

Ne pomaže zapaljena cigareta, zviždukanje, baterijska lampa. Iz magle, guste kao runo, dođu i odu u istome trenu.

Pod obrvom brežja, u udolu koji sličić izvrnutom lijevku, vidi se samo jedna kuća. Krečena je bijelo, pokrivena slamom scrnjelom od zifta i, premda je kraj aprila, krov se, kao vo na pljusku, tanko i lagano puši.

Ne vidim stoku oko kuće, ni grbinu stajnjaka ili sijena i držim da ondje vereme stari ljudi, ili, kako veli poštar Hame «roditelji - matufi, koji su izbačeni iz svakodnevnice upotrebe».

Bio je u pravu. U kući pod brežjem živi jedna prelijepa starica. Ima kozu sa troje jaradi, ima mačku i desetak kokošaka talijanki. Osim kokošaka, rijetko se ko drugi može sresti u avliji. «Noge su mi snemoćale», kaže, « a mačka je skoro slijepa. Ne znam koja je od nas dvije starija, koja tevećelastija». Koza uvijek brsti sa osojne strane, na utrini ispod krša.

Svratio sam kod starice u subotu pred akšam, ponio joj kutiju kahve i šećera, malo sa njom popričao.

Ima, veli, dva sina i ćerku. Ćerka joj je udata u Pazaru a sinovi, kršni kao mermer, «prslu su, odavno, preko bijelog svijeta». I samo je ta ćerka pokatkad obiđe.

Raduje je što sam izašao iz čaršije, što sam probudio zapretanu vatru na ognjištu i što radim «u državnom, te od ove prle muftač nijesi». Brine

je samo što se dockan vraćam s posla i što nema-
mo vodu blizu kuća.

- Bojim se umrijeću a nemaju me čim okupat.
Ovakva ću dolje sići...

Prati me, dugo, niz padinu.

Zastajemo, da «još po jednu zapušimo», uz
ivicu napuštenog jabučara. Čakli rosa, prosipa se
prva mjesečina, obehrale voćke, kao vile, šire svo-
je srmene haljine.

Posmatram ih šutke.

- Behraju đule Ferhatove. Doći će nam Ferhat
ove godine - prošapta starica.

Znao sam da su đule sorta starih i rijetkih jabu-
ka, ali nisam znao ko je Ferhat. Pitao sam staricu.

- E, veseli Ferhat. Lijepa duša. Izbjego je on
u Tursku ispred golijskih četnika. Ima tome, ja
mnim, dvades' i dvije godine. Ovo su bile njive Fer-
hatove i njegove jabuke. E eno su izbehrale, raduju
se... Ama, dijete, omrkosmo, da se rastanemo...

Rastajemo se i ja cijelim putem mislim na tog
Ferhata i njegove jabuke.

Svake večeri, po susretu, čim se otmem asfalt-
nome drumu i krenem uzbrdo, starica upali sijalicu
pred kućnim vratima. Odavde mi, sitna, blijedožuta,
liči na zrelu misiraču dunju. I premda mi u mrkli-
ni vidu ne pomaže, ushićen sam tim poklonom. To
brižno svjetlo, ta nenadna zvijezda, koja gori radi
moje sudbe, čini me boljim i hrabrijim. Moji koraci
bivaju čvršći, moje misli humanije i hodim uzdig-
nute glave kao čovjek koji je silan i koristan posao
svršio. Mislim o tome neprestano i kad stignem kući,
smjesta palim svoje sijalice. Starica sad zna da sam
stigao. Ona zatim gasi svoje - i onu napolju i onu un-
utra. Ja stojim na pragu i ježim se. Stigao sam, dakle,
ona može leći, nema više rašta deverati i brižiti.

Sad dolazi noć i sjećanja nosi. Starica je sama, noć dugačka, a pamćenje, poput mukla pseta, vrebba i preži iz potaje. Uvijek pomislim - ona neće izdržati! I uvijek me, što se otmem carskoj džadi i uhvatim uz puteljak, ko sječivo, pro prsiju, presiječe pitanje - hoću li svjetlo ugledati?

Jutros mi je u posjetu dolazila starica. Donijela mi je desetinu jaja, kolut kozjeg sira i jednu usku bakarnu zdjelicu, kako bi mi „želuca pokupila“. Želuca se kupe onom ko je slab na jelu i kome se hrana nika-ko ne prima. Ona je ubijeđena da se meni „utroba smrsila“, te sam zbog toga usukan i mrk, i „duše mi, da te ne poznajem, prepala bih se ka od vuka“.

I tako je poslu prionula. Uzela je jedan tanjir sa police, nasula vode do ivice i spustila, po sredi-ni, bakarnu zdjelicu. I zatim je, neprestano zijeva-jući, počela bajati.

- Eno, sine, želuca su – prošaputa naposljetku.
- Sva se muka pokupila.

I doista, u tanjiru nije bilo vode. Povukla se is-pod zdjele koju je starica, zadovoljno, kažiprstom u desnu stranu okretala.

- Kako voda nestala, tako boljka prestala! Živ po zemlji hodio i ko vo se gojio! Sad izađi i tri puta pro brda pogedaj.

Izašao sam, gledao u brda, a onda sam pristavio kahvu. Pili smo je na terasi koju su ruže penjačice već kitile jedrim cvijetovima. Priča-li smo o tim ružicama, o mom poslu, o čuvenoj pazarskoj čaršiji i o bijelim simitima iz čaršije. A onda je ona započela priču o Ferhatu. U početku, ličila je na sve gorke muhadžirske priče. Ali samo dotle dok starica nije pomenula voćke koje za njima ostaju. Te voćke više ne behraju niti ploda savijaju. Suše se i crne po njivama.

- Žale, jâde, za rukama koje su ih posadile. Eno one bašče dolje u ravnima. Ko groblja se crne. A nekad su znale obehrati pa ko mlada mjesečina Šavce obijeliti. Taj bi nas behar u sabah budio i u akšam u san uvodio. Ali dođe pogibija i svuču se guba sa planina i otjera bega Šahina Ramčiča. Pa zaredi Udba trijebit sirotinju. Da Bog da ih džehenemska vatra otrijebila. Šta učini halku onolikom... A vide li one požegače ispred moje kuće. Ostaše mi za sestrom. Ne prođem ih dok ih ne oplačem. Učila sam dove, gradila zapise, uzaludu. Jučer sam ih zagledala, ni na jednoj žive liske, a kamo li cvijeta... Eto, dade krasni Allah te izbehra đula Ferhatova...

I tu starica razvedri i razmrši svoju priču.

Prije desetak godina, neki stari medunak (vrsta sitne, žute kruške, koja dozrijeva početkom jula i koja se sasvim zatrla) s proljeća je obehrao. Voćka je rasla uza duvarine nekog Etema Pelina koji se «još po onom prvom ratu, za tu krmsku Tursku prifatío». Ispred duvarina nalazi se zapuštena bašča sa bunarom iz kojeg žene poje krave pred teljenje ili slabu stoku koju na pašu ne izgone. Jedna od tih žena primjećuje kako se krošnja Etemovog medunka gusto osula plodovima. Nekoliko padalica žutjelo se rasuto po travi. Žena ih je pokupila i ponijela djeci. I djeca su, zatim, preuzela brigu o medunku. Okupljala su se onamo u rojevima, svadila se i krvila oko mirisnih i slatkih darova.

A kada su se plodovi i u krošnji užutjeli, oblažili su ga i stariji kad bi, jutrom, kretali u polja i kad bi se, pred akšam, otuda vraćali.

Jednog jutra ranoranioci zatekoše pod drvetom nepoznatog, postarijeg čovjeka. Dri-

jemao je, oslonjen o deblo. Jedan među njima, po imenu Iljaz, primakne se spavaču i stane ga «s obadvije strane» zagledati. U tome se spavač i probudi. Nazovu selam jedan drugom, pa ušute. A onda se Iljaz okuraži i otrgne šutnji:

- Nešto bih te, brate, pito, ako mi nećeš zamjeriti.

- Neću, pitaj - odgovori nepoznati.

- A da nijesi, počem, iz daljine?

- E, nevera, jesam.

Raširi Iljaz ruke i zaviče:

- O, Eteme, ti si!

To je bio Etem Pelin, prvi muhadžir kojem je uspjelo da iz Turske dođe na viđenje. Starica kaže da je bio i prvi kojem je uspjelo da ostane na svojoj zemlji. «Prsla mu je duša od verema» nakon nekoliko i ukopali su ga pod tu istu vočku, koja ga je rodom najavila.

Koju godinu iza toga, zabijelje se jedna trešnja vrh Kačarskih kuća. Kačari se malo začudise, jer ta trešnja nije nikako behrala.

- Taman kad su vrane prve zrele bobes otkidale, pred Kačarske kuće izbio musafir. To im je bio brat Hilmija. Doplaha, crnjan, iz Pendika.

I seljani su se čudu dosjetili. Od tada su svakog proljeća brižno stare vočke zagledali. Kad bi koja izbehrala, njen bi vlasnik, te godine, iz tuđine dolazio. Uđe nada među ljude. Oni seljani koji na vočkama svojih muhadžira nijesu behar opažali, stali su se dovijati. Išli su kod najboljih hodža, sihribaza i gabeljki i zapise za vočke gradili. Ti su zapisi u obliku srca, sitni, opšiveni crvenim krpama. Zakopavali su ih pod korijenje, vezali oko jakih grana okrenutih ka istoku, ili su ih zavlačili u rակլjeve i rupe u stablima. Viđao sam te satruh-

le komadiće krpa po granama voća uz puteve, ali sam mislio da su ih vjetrovi nanijeli.

- I ne pamti niko živi da ga je voćka prevarila. Obehra li, zaveže li ploda - eto njenog muhadžira. E orahu nije vjerovati. Ali njega ruka nije ni sadila.

Slušao sam i blijedeo. Starica je opazila šta se dešava sa mnom i brzo je zašutjela. Preklinjao sam je da nastavi, uzaludu.

- E veremu, moj veremu - kajala se. I gdje me šejtan podmaši da ti klapim o Ferhatu. Pade mi, jadan, u nesvesu. Sabor, sabor lile. Dok je insan živ, nije za žaljenje. Živ ne tuži za živim. A potuvi šta ti rekoh. Nek da krasni Allah vijeka, prije će k nama Ferhat no Aliđun.

Ja sam i dalje, kao u snu, mislio na to strašno muhadžirsko voće.

Proslavljajući zaposlenje prijatelja, sjeli smo u jednu prigradsku krčmu i pijući gorko, balavili do gluhoga doba. Pijana, luda, poluživa - ubacili su me u taksi i u noć gurnuli. Ne sjećam se šta sam sa taksistom pričao (a sjećam se da sam neprekidno govorio), ne sjećam se gdje sam izašao, ne sjećam se šta se sa mnom poslije zbivalo. Pamtim samo taj trenutak kad sam izašao. Više ništa, pozadugo. Biće da sam svijest izgubio ili da sam, kao riba zimi, utonuo u teskobno ono stanje koje taji između života i smrti. Bilo kako bilo, negdje ispred prvih zora, otud sam se povrnuo.

Bio sam negdje na sredini puta. Bio sam odrt i veseo. Pjevao sam, ko budala. Pjevao sam sve do jedne uzvišice, zabrađene žilavim lijeskama i tu stao povraćati. To me malko rastrijeznilo. U istom sam trenu primjetio kako gori sijalica na kući pod brežjem. Ogrnula me silna tuga i bistrilo mi se pred očima. Starica me čekala i brinula. I troši-

la struju uzaludno. O tome sam mislio i hitao uz ledinu. Zatim sam upalio kućna svjetla. Nebo je vedro i isprano mrazom, te će starica, tješio sam sebe, smjesta svjetlost primjetiti. I ove nedjelje, obavezno, otići ću do nje i vazdan ćemo dokonati i o svemu naklapati. Smirene savjesti i smoren, brzo sam zaspao.

Probudio sam se malo prije podneva, s teškim mamurlukom. Užasnoj glavoblji, po navici, alvedonima sam se opirao. Ali zadah iz utrobe i drhtanje otrovana, sparušena tijela nisam mogao savladati. Umio sam se na jedvite jade. Sat je već odbijao dvanaest, i morao sam na posao krenuti.

Skotrljao sam se na cestu i čekao na bus. Ništa nisam vidjeo ni čuo. Zijevao sam i kunjao. Takvog su me, oni oko mene, ugurali u vozilo. Negdje iza Dohovića, malo sam se sabrao. Osvrnuo sam se oko sebe. Moji saputnici, da me ne bi probudili, razgovarali su šapatom. Pokušao sam da se osmi Jehnem, pokušao sam da držim oči otvorene. To mi je s mukom uspijevalo. Pokušao sam da uhvatim riječi koje su mi, poput šljunka, o uši lupale. I da ih, uhvaćene, rasporedim, rastumčim.

Pričali su o sinoćnjem ljutom mrazu i «jadnome ljudskom vijeku». Onda se, po matrici, otezala priča o mrtvome i njegovim lijepim i dobrim stranama.

- Je li ko iz sela? - pitam, tek da bih se uvjerio kako sam u stanju govoriti i kako bi saputnici zaključili da još uvijek pripadam živima.

- Jeste - veli jedan od njih, - ona sirotica u zatonu, povrh tvoje kuće. Samština je nagrdila.

Opahne me vreo i nesnosan stid. I za stidom nesvijest, ništavilo.

Bježim sa posla, uzimam taksi i stižem na malo seosko groblje. Cijedi se kiša kap po kap. Oko mezara šačica je živih, a starica, upravo, u mezar spuštена.

Ne poznajem nikog, sem šumara. Šutim. Razmišljam o smrti i njenome svlaku. Toliko straha, čemera i bola, da bi iza svega ostala tek kupica grumuljastog gliba koji će se ubrzo slegnuti.

A onda se sjetim staričinog lica i tuga biva nesnošljiva. Je li doista postojala? Kakva je bila njena uloga? Gdje je sada? I hoće li kakva voćka svojim cvijetom njen povratak najaviti? Ali mašta ne pomaže, niti išta drugo što pripada zbilji. Osjećam kako mi suze izbijaju i navlačim kapuljaču, kao dželat, preko cijelog lica.

Sve je fama i opsjena, tješim sebe. Ništa ljudsko nije trajno. Ništa nas, sem tuge, neće nadživjeti.

Uzimam grumen zemlje i mrvim ga rasijano, sve dok mi pod prstima ne ostane kamnečić, ne veći od dugmeta. Mećem ga u džep, ustajem i krećem za ljudima koji lagano potanjaju u nanose tame duž grobne ograde.

Vraćamo se uskim i promrzlim putem. Čovjek u gunju i vojničkim čakširama osvrće se, blehne u me i pita šumara:

- Koji joj je ovaj?

- Ne znam - odgovara šumar i dugo se useknjuje rukom.

- Ih, kaki je. Baš ko šejtan... A ne bi joj sinova?

Odvajam se i krećem uz strminu. Hvata prvi akšam i pozni se krici vrana iz krošanja čuju.

Selo zbija kuće u gomilu. Niko još ne pali kućne sijalice.

Sezona lova

1.

Malo iza ručka prestala je kiša i nebo se izvedrilo, pa je Zeno sišao do ušća da pogleda može li se na Aji pecati. Kako mu se voda učinila lijepom, on odluči da produži do gabeljskih kuća i nabavi kod staroga Agatona mamce za pastrmku.

Cijedilo se mokro grmlje, ispravljale travke i cvijetne čahure, a oblaci sitnih insekata, poput gara, prašili su Zenu odjeću i lice. Kod Batal ćuprije susreo je nekoliko žena koje su vraćale krave s pozne paše. Išle su polako, kao sa sahrane, i nisu ga pozdravile. Mislio je na te žene sve dok nije zašao u vrbake.

Naselje je zatekao prazno. Gabelji se još nijesu vratili. Najureni su odavde u subotu. Tog dana se na utrini ispred Zemljoradničke zadruge održao miting Radikalne stranke. Dizala se vazdan vika i

galama, prolamali pljesci i zvižduci, a kada je, negdje po sutonu, i lovačko društvo kolektivno stranci pristupilo, začula se snažna bleh muzika. (Docnije se govorkalo da je Siman Palka podmitio ljude iz uprave društva s dva sanduka kaumflažnih uniformi a po tvdnji poštara Hamea i s dva sanduka municije.) Do duboko u noć pjevalo se, pilo i pučalo, a s prvim svitanjem počela je hajka na naselje.

Dok se probijao između nagorjelih greda, ćeramida i ćerpica, Zeno se sjetio prizora i slika iz ratnih žurnala koje je gledao u djetinjstvu. Vonjalo je na uglevlje, bakar i balegu. Osmuđene mačke kunjale su po bunjištu, nekoliko slijepih, skrhanih kobilica čupkalo je travu po dvorišitu. Ali nije bilo pasa. I to ga je začudilo. Mislio je da su pseta već odavno stigla jer se zadnjih noći nije moglo zaspati od laveža i urlika. Ona su se prva vraćala iz zbjega i za njima, nakon dva tri dana, gospodari sa ženama, djecom i prnjama.

Agatonova koliba nije bila zapaljena. Vrata joj bjehu izbijena, svučen najlon sa prozora. Zavirio je unutra. Na podu je ležala poderana žuta kabanica, koju mu je starac «davao u najam» kad bi ga, ovdje, pri pecanju, iznenadni pljusak uhvatio.

Na ognjištu iza kuće vidio je ludog Mendu. Klatio se naprijed-nazad i vukao šake kroz pepeo.

- Zdravo, care! Gdje su drugi?

- Tu su – reče Menda, pokazujuć na kupe pepela. – Al spavaju. Samo sam ja budan. Daj jednu cigaru!

Dobacio mu je par cigara.

Odluči da se vrati dužim putem, kroz voćnjake i vrtače, kako bi se nadisao ispranoga zraka i kako bi šetnjom tugu odagnao. Mrknulo je u zasjenu, grušala se rosa u maglinu, uz suh lepet krila

posljednje se ptice, u krošnjama, hvatale lijegala. I onda je sreo prvo pseto. Zavlačilo se natraške pod lišće repuha, pomaljajuć otud njušku i cvileći otegnuto. Stigao je do Kotara, a cviljenje nije prestajalo. Bio je siguran da se pojačalo i upravo dok se tome čudio još jedno je pseto ugledao. Ležalo je na sred puta. Bilo je krupno i kosmato, lokva krvi širila mu se ispod trupa. Zeno ga je razminuo, zatvorivši oči. Nije se osvrtao i nije disao sve dok su mu pluća mogla izdržati.

Teški zadah crkotine dražio mu je čula i svijest mu tulila. Pokušao je da se spasi zamišljajuć Agatona kako, sa naramkom drva na hrbatu, silazi niza krše, ali se lice dobrog starca pretvaralo u u nekakvo lice koje Zeno nije poznavao. I to lice, maljavo i mrko, kupilo se u grimasu kao da je isti zadah udisalo.

Zrak je postajao modriji i gušći; poderane paučine i rojevi poznih, izglednijih muha, visile su ko zavjese i vidik mu zaklanjale. Opažao je, ipak, gomile nabacanog granja i pažljivo ih preskakao. Premda nije bilo vjetra, vršne grane na njima šušcale su i blago se pomicala. Prišao je jednoj, sagnuo se i koža mu se naježila. Ispod granja ležale su pseće tjelesine. Bile su ovlaš zatrpene busikama zemlje i kamenjem. Neka pseta bjehu živa, micala su šape i stenjala, podižući oči k njemu. Omađijan pogledima umirućih pasa, Zeno je jurnuo kroz šikaru, bičevan, krvnički, sa svih strana, žitkim prućem, čičkom, koprivama.

Ispred vodenice gorjele su vatre. Uz njih je stajala grupa ljudi. Bili su obučeni u maskirne uniforme, pričali su, pili, vitlali puškama. Kada su ga opazili, jedan se odvojio i krenuo k njemu. Bio je to lovac Simon Palka.

- Povrni se istim putem – dobaci mu. – Izgnali smo paščad na čistinu i sada ih tamanimo. Čitavu nam zemlju ti vragovi zaraziše. E bogami, neće više! Čuješ kako prašti! Biju ljudi, ruke ne spuštaju.

- Je li samo pseta? Ili i Gabelje?

- Hajde, more, ne budali! Okreći se nazad, bježi! Bježi dok ti nismo sačmom oči istjerali! Ljudi su doista zapucali.

Pucali su nasumice po gustom šipražju, odakle se čulo peće zavijanje.

2.

Probudili su ga jarići u samo svitanje. Zatvarao ih je u podrumu ispod sobe, bojeći se lopovskih družina koje su od lani po Jerci harale. Jarići su lupkali po daskama jasala, veselo i hitro. Kad se Zeno zakašljao, jarad su se primirila a onda se u još žešću lupanjavu nadala.

Ustao je iz postelje, navukao pantalone i prišao prozoru. Širom ga je otvorio, nagnuo se vani. Na granama trešnji iznad glave, sjaktali su grozdovi kapljica. Savio je blago jednu od tih grana, okrenuo lice ka njoj i onda je zatresao. Obrisao je lice dlanovima, okrenuo se prema sobi. Soba je bila čista i po podu nije bilo pepeljara, boca, čak ni knjiga i starih novina. To mu je ulilo malo volje. Uzeo je džezvu, pristavio kahvu, iznio zatim na terasu tranzistor, fildžan i cigare. U sedam sati počinjala je emisija iz kulture na lokalnoj radio stanici koju je Zeno pripremao. Jutros je trebalo da ide drugi deo reportaže «Sezona lova na Cigane».

Pogledao je na sat: 6.15. Imao je dovoljno vremena da obiđe i namiri životinje. Imao je tri koze, sedmoro jaradi, jato kokošaka i ćurki. Imao je i psa, jednog mladog tornjaka koji se sam o sebi brinuo. Zeno bi ga tek svečeri odvezao s lanca i u rano jutro ponovo vezao. Taj običaj je primio od mještana i premda ga nije razumio, dopadao mu se i on ga je slijedio. Puštena sa lanca, pseta nisu nikog napadala, pemda je među njima bilo takvih ukoljica pored kojih, dok su privezana, niko nije smio proći.

Zeno bi psa uvijek zaticao pred kućicom. Jutros ga, međutim, tamo nije bilo. Zviznuo je nekoliko puta, uzaludu. Onda se prisjetio nedavnih slika i krvavih psećih glava i osjetio nelagodu. Mora da je negdje uokolo, tješio se, il se krije, lopov. Hajmo da vidimo kako koke drže proizvodnju.

Pokupio je jaja, poturio pologe, ostrugao kokošarnik i nasuo čistu slamu. Kada je krenuo ka štali, još jednom se osvrnuo ka psećoj kućici i još jednom zviznuo.

Štala sa kozama nalazi se u bašti, ispod kuće. Ukopana je u strmen, pa je njena stražnja streha niska i tu bi se pele sitne životinje i odatle, kao s čeke, svijet doline posmatrale. Očekivao je da će psa onde ugledati. Ili da će, svakog trena, izbiti odnekud i zavući mu njušku između nogu.

Onda je s kozama krenuo na izvor. Izvor se nalazio udno njiva, u jednoj grabovoj šumici.

Malo pred izvorom, koza koju je vodio na povocu naglo je zastala. Zeno je pričekao nekoliko trenutaka i cimnuo opet za povodac. Koza se divlje opirala. Morao je odustati.

– Kako hoćeš – reče pomirljivo. – Ni ja, jutros, nisam žedan. Sačekaj nas ovdje.

Ni druge se koze nisu pomjeralo. Čuljile su uši, zbirale nosnice i glavama bijesno otresale. Bilo mu je jasno da su nešto nanjušile. Sišao je do izvora. Na klupi uz otvor, nije bilo posude za vodu. To je prvo primjetio. A onda je primjetio na poklopcu glibne otiske ljudskih šaka. I tek zatim, niže, u korovu uz cisternu, tri pseće lešine. Jednu od njih sa užasom je prepoznao. Bio je to njegov pas. Ležao je na hrbatu, s povijenim prednjim šapama kao pri igri i češkanju. Glava mu je bila razmrskana, a poviše glave, na zidu cisterne, bilo je krvlju napisano: A sada si ti na redu.

Umačući vrh patike u gomile žitkog, crnog mulja, Zeno je taj natpis prebrisao.

Leptiri

O leptirice, muslimanko,
u razrezanom plaštu sva –
ti životnice i umiranko
tako si velika i sjaš.

O. Mandelštam

Iznad duvarina u našoj avliji pojave se krajem jula dva krupna leptira. Krila su im veća od njihovih dlanova, imaju boju mokre cigle, sa crveno-bijelim tananim obrubom. Isprskana su gusto zlatnim pjegicama ili "harfovima", kako ih mještani nazivaju, jer naliče arapskim slovima.

Mještani tvrde da ovi leptiri stižu sa onoga svijeta sa strašnom porukom na krilima. Tu poruku upisuje melek Azrail, koji kupi ljudske duše. Na desnom krilu leptirovom napisano je ime čovjeka a na lijevom ime žene čiju će dušu Azrail uzeti.

Oni u čijim se avlijama zvači jave, ne izlaze vani, bojeći se onog što je na krilima zapisano. To ne čine ni ljudi sa strane, kako ne bi prvi ime mehta pročitali.

– Ima tu istine – kaže E. – Pazi šta ti kažem...

– Sjajno, odgovaram. – Samo me još ubijedi kako svi u ovom selu čitaju i pišu arapski.

I onda izlazim sa papirom ispod miške, sjedam na jedan kamen duvarina i posmatram leptire koji se pregone na večernjem zraku. Volim ih i nazivam svojim pomoćnicima. Na odmoru sam i povazan visim nad skicama od kojih ću, ako bude umijeća i sreće, kratku prozu načiniti. Od kako su se leptiri pojavili, niko mi ne smeta pri pisanju. Nema mještana, nema rođaka.

Osim sunca i poštara Hama, više niko ne zalazi u ovu avliju.

***Povijest straha od behara
(O prozi Refika Ličine)***

Refika Ličinu, čitaoci su, uglavnom, upoznali kao odličnog pjesnika i prevodioca i koji se u zreлом stvaralačkom dobu pojavljuje sa svojom sedmom knjigom, *Strah od behara*. “Varen” i “pečen” u poeziji, višestruko nagrađivan i preveden, Ličina se okušavao u prozi (*Staklenici*, *Dani u Valhali*) ali nikada tako jako i čisto, i iskreno, reklo bi se. Ličina je, dakle, primarno bio pjesnik neko ko oko svojih ideja velemajstorski, poput umjetnika-zanatlija što su radili kraljevsko srebro, veze stihove. Bio i ostao, jer je i u ovu knjigu utkano toliko poetskoga, da se nemoguće otrgnuti misli da je **Strah od behara**, mogla biti i poema, i da ona to jeste, barem onoliko koliko je to prozni tekst.

Ali, ona je i drama. Drama jednog prostora iz kojeg su ljudi sistematski tjerani, o čemu njihova okolina nije htjela znati ništa. I drama čovjeka “pogrešnog” imena koji zbog “pogrešnih” knjiga, i valjda “pogrešnog” odnosa prema životu uopće,

pa i prema književnosti, biva pritjeran uza zid, otpušten i odbačen, u jednu daleku kulturu i jedan novi svijet, koji će sasvim sigurno, biti opisan u njegovim tekstovima, istim onim fantastičnim i strašnim jezikom kojim opisuje mjesto koje je ostavio.

Refikove slike Novog Pazara, Bihora, metohijske ravnice, Peštera, drukčije su od onih koje smo navikli čitati i gledati, jer su pisane rukom Nekoga ko je otišao, i koga je strah ponovo vidjeti behar, koji cvate na osušanim granama za one koji su otišli da bi se vratili, da još vide stari kraj, i tu konačno zatvore vječiti krug ponavljanja života i smrti. U tom smislu, pisac Refik Ličina nije upao u onu zamku koju je jednom sjajno definirao Nabokov, da je problem slike svijeta dijaspore, zapravo, problem kovanja lažne slike zemlje koju su ostavili. Slijedeći tu misao, problem pisanja tzv. zavičajne književnosti, najčešće je u tome što pisac gleda u zemlju, što je ona njegov najvažniji predmet, subjekt, i što on(a) kopajući po njoj traži temu i razlog svog pisanja. Ličinin diskurs u ovoj knjizi je pogled pravo, s distance, on vlastitu dramu bivanja pokušava razriješiti lirskim, i objektivizirajućim literarnim sredstvima. U takvom se procesu nerijetko dogodi da se oko i duša pripovjedača, dignu iznad svakodnevnog pogleda i odozgo, s neke nebeske ravni, ispišu neke od ponajboljih redova koje smo u recentnoj prozi imali priliku čitati. Knjiga Strah od behara na najživlji mogući način govori o našim svjetovima, onima koji su prošli i onima koji će doći kad jednom više ne bude nas, i možda više ne bude ni važno gdje smo bili rođeni i gdje smo živjeli. Kad ostane samo pripovijedanje, tekst na bijelom papiru, uobličeni

jezik, trajni biljeg onih što putuju da bi se vratili, ili da bi odlutali, svejedno. U tom smislu, u ovoj se knjizi mogu naći tragovi mogućih uzora – Kiša, kojeg se citira, ali u jednom smislu i Crnjanskog, barem prema ovom osjećanju, koji je u svoje prozne tekstove ponajbolje utkavao poetske pasaje, na kojima bi, sigurno, pozavidio i neki slavom ovjenčan “svjetski” pisac.

Jedan takav jednom je napisao da u ne više od desetak kilometara vazdušne linije u nahijama oko Bijelog Polja rođena su tri velika pisca: to su, bez obzira na razlike u njihovim pismima i ponašanjima, Ćamil Sijarić, Miodrag Bulatović i Marko Vešović. Ovdje neću pogriješiti ako kažem da svi mi skupa, pod ovim svodom, imamo još jednog - Refika Ličinu.

Strah od behara je mikrohurgija povijesti jednog mjesta i barem jedne ljudske egzistencije koju nećete ispustiti kada uđete u prekrasni i surovi svijet njezinih likova. Pa, prijatno čitanje.

(iz recenzije) **Ahmed Burić**

SJEĆANJA NA TEŠKE GODINE
Refik Ličina, „Strah od behara“

U petnaest po obimu prilično ujednačenih priča Ličina kazuje ono što je moguće poravnati sa istorijskom istinom. Riječ je o nekoj vrsti hronike u kojoj, kako sugeriše i sami naslov knjige, nema mjesta za optimizam, rađanje nečeg veselijeg i ljepšeg. Ona obuhvata međuratni, kao i period prije i poslije Drugog svjetskog rata kada su se inače na prostorima Jugoslavije ljudi i mjesta mijenjali i gubili u novonastalim promjenama i kada je u nepovrat otišlo mnoštvo tradicionalnih vrijednosti.

*

Ljudi u malim sredinama obično misle da je njihovo životno iskustvo najteže i najvažnije, a pisac ovdje pokazuje kako sa njima osjeća izvjesnu srodnost. On sagledava različite aspekte njihovog života preispitujući, ujedno, i svoje uspomene iz

vremena koje je ostalo upamćeno po tome što je u njemu sve sklono propadanju ili je već ruinirano. Pisac je, dakle, sada onaj što je upleten u svoja sjećanja, potpuno različita od svijeta u kojem sada živi. Ta vremenska i „sigurnosna“ distanca omogućava višeznačno sagledavanje stanja što je nekad vladalo u sandžačkoj varoši, univerzalnog trpnog stanja koje je u knjizi posebno izraženo. U ovim pričama pratimo mutacije bezličnih ili sila kolektiva koje se brzo prilagođavaju postojećim okolnostima pošto uvijek pasivni i ćutljivi građani najbolje čuvaju određeni društveni sistem.

Knjiga priča „Strah od behara“ Refika Ličine razgolićuje mnoge mehanizme ljudskog ponašanja u smutnim vremenima i otkriva duh malog mjesta koje se mijenja shodno mijenama njegovih žitelja. To doživljavamo kao nagli ulazak u nepoznati prostor gdje se situacija svakog časa može promijeniti.

Pored ostalog, Ličina u ovoj knjizi pokazuje da je dobar poznavalac prilika i mentaliteta ljudi novopazarskog kraja. Stoga protresa istorijski kalambur gdje određene situacije, kada naizgled sitni detalji prerastaju u važne događaje, karakteriše kao nepotrebne i pogrešne. U centru svega toga su ljudi sa margine čija životna tragika se karakteriše kao nešto prirodno i uobičajeno.

Ova se knjiga u svom slojevitom opsegu dotiče i pitanja identiteta kao univerzalne kategorije koje je jedno od najčešćih u današnjem svijetu. No, njene dominante vezane su za ljudsku patnju i stradanje. Neko će možda reći da smo se na balkanskim prostorima nagledali svakakvih zlodjela i gadosti pa smo prosto oguglali na zle sudbine književnih likova, ali ova fragmentarna zavičajna

zbirka Refika Ličine u svakom slučaju nadmašuje teren već viđene doslovnosti i knjiški mnogo puta sabranog sandžačkog miljea. Ličina je očito neko ko smatra da se prava istorija nalazi u književnosti i otuda u sebi nosi zavičajna sjećanja, riječi i maternju melodiju kojom obuhvata i karakteriše svijet u nestajanju ili nestali svijet.

(Iz Recenzije)**Bogić Rakočević**

***Objašnjenje manje poznatih riječi,
pojmovi i fraza***

A

adamluk – gospodarstvo

afion – mak, makova čajhura

ahiret - vječni svijet; čovjekovo prebivalište
poslije smrti

Alidun – praznik, Ilindan, 2. avgust

arpadžik – glavičasto sjeme crnog luka

aščinica – kuhinja, gostionica

Azrail - melek (anđeo) smrti koji u određenom
času odvoji dušu od tijela čovjeka.

B

bahnuti – popiti, pojesti nešto na brzinu

bajdarija – dokona, prazna priča

baljemez - top

banak – drvena tezga ili klupa

bandač – baštovan koji otresa/banda orahe sa dugačkom motkom
bastašan – vješt, umješan
bašluk – privremeno obilježje (obično drveno) na mezaru
batal – pokvaren, loša namjera, loš posao
batil – tvrdoglav, mrzan
bedevije – krupne kobile
blehnuti – zuriti, gledati tupo
boj - sprat
bolećiv – dobrog srca, milosrdan
bonik –bolesnik
božije davanje – božja volja, božji dar
breckati se - ljutiti se, duriti
brdarevac – brđanin, došljak
brda uhvatiti – poludjeti
brlja – loša rakija
bubetati – lupati, odzvajjati
budimka – vrsta jabuke
budže, budžovani – moćni lokalni političari
bukvica – vojna knjižica
buljuk – čopor, stado
busika – grudva suhe zemlje

C

cakliti – sijati
cecel – preslano, presoljena voda
cicvara – vrsta jela od brašna i masla
crkavica – malo, zanemarljivo

Č

čakarast – razznobojsnih očiju

čanak – drvena zdjelica
čarak – pekarska naprava za prosijavanje brašna
čatmaruša – kuća od drvenih letava i čerpiča
čehre – izraz lica
čeka – busija, zasjeda
čemer – gorčina, otrov
čiliti – blijedeti, gasiti se
čipčijati – služiti, učiti zanat
čivit – modar, modroplav
čora, čorica – djevojčica
čuma – bolest, kuga

Ć

ćaldrpa – kartaška igra
ćahija – vrsta hljepčića koji je premazanim žu-
mancetom
ćef – merak, užitak
ćefin – mrtvačka pokrivka, platneni omotač
ćicerovan – čisti, od jedne materije, isti
ćoldo – tupava osoba, u značenju muškog pol-
nog organa
ćorave kutije – glasačke kutije
ćuskija – gvozdена šipka za razbijanje i vađenje
kamena
ćutek – batine (*izesti ćutek* - dobiti batine)

D

dalga – luckasta, nestalna osoba
dalavera – nepouzdana osoba, prevrtljivac, sitni
prevarant
damar – nerv, bilo
dampala – plitkoum, budalast

dati na dobaš – iznijeti na prodaju
def – okugli muzički instrument presvučen kožom
degrmen – mlin za kahvu
dersiti – govoriti poučno
deverati – životariti, sastavljati kraj s krajem
diha – disanje, dah
dika – ponos, nešto čemu se divi
dimije – ženske široke šaljvare čije se nogavice vežu ispod koljena
din – vjera
divanija – blesava ili naivna osoba
dohakati – dokrajčiti, uništiti
dopasti – stići do nečega, završiti
doplahati – stići iznenada
droplja – propala žena
dolap – drveni ormar
dova – molitva
dovijati se – snalaziti se nekako, preživljavati
dram – mjera za težinu
dreždati – čekati uzaludno
drtina – zapušten, star čovjek
dunja – svijet
dvolirka – stari tuski novac
duvarine – ostaci zida, ruševine kuće

DŽ

džambas – trgovac stokom
džuma – podnevna molitva petkom
džada – makadamski, asfaltni put
džan – duša

Đ

djulsija – sok od ruže
đula, đulabija – vrsta jabuke

F

faletati – gatati, bajati, proricati
fildžan – šolja za kahvu bez drške
frenć – sifilis
fujaljka – klizalište, staza za klizanje
fujati se – klizati se, spuštati se sankama

G

186

gabeljka – Romkinja
gasaliti – obavezno kupanje umrle osobe
gonetati – nagađati
graduške – krupan grad
grinja – sitna pleva, sitno trunje
grmalj – krupan i zatupast čovjek
groši – stari novac
guba – lepra
guke – otekline, krajnici
gurbetka – lualica, čergarka

H

haber – glas, novost
hairli – sa srećom
halk – narod, ljudstvo
hajvan – životinja, stoka, glupak
hal – bijeda

hala - aždaha
halamluk – sitna milostinja
halijedati – lutati bez cilja
hamal – nosač koji prenosi teret u drvenim kolicima
haramija – drumski razbojnik
harf – aprapski slovni znak
hatar – uvažavanje, ljubav
hič – nimalo, ništa
hise – dio koji nekome pripada
hmiliti – pomjerati se sporo, gmizati
hora – pravi čas, pravo vrijeme
horno – skupa, u horu
hrupiti – pojaviti se iznenada, udariti
huja – ćud, narav, bijes, ljutnja
hunjkati – govoriti kroz nos
huška – izložiti nekog kolektivnom ismijavanju ili prevari

I

ibliz – đavo
idara – svakodnevne kućne potrepštine
igbal – sreća, onaj koji ima sreće
insan – ljudsko biće
ispuditi - istjerati
izduška – odjednom, naskap

J

jabana – nepoznati ljudi
jahudija - jevrejin
jalija – uzobalni slobodni prostor oko rijeka
javrcana – raskalašna žena

jaz – vodeni kanal
jedaman – jednom
jeftika - tuberkuloza
jeka – odzvanjanje, eho

K

kabul – pristanak, prihvatanje
kabur – grob, mezar
kalauz – pratilac karavana
kaliziti - lutati
kalpak – drvena daska za pokrivanje izloga/prozora
kasaba – manji grad, varošica
katilan – ubilački, neprijateljski
katun – čobanska kućica
kazivar – kućna porodična knjiga
keče – albanska kapa
kíša – njuška, gubica
klanfe – gvozdene žice za vezivanje greda
klapiti – buncati, govoriti besmislice
kotilo – leglo, štenara
kotar – ograđeno mjesto za sijeno, slamu, itd.
kostriješiti – ispravljati, štrčati (dlake na licu)
kočoperiti se – praviti se važnim
krhati - udarati, gurati se laktovima
krsta – donji dio leđa
krvutanje – kričanje vrana pri borbi u zraku
krvometan – svadljiv, onaj koji izaziva svađe, ukoljica
kudelja - preslica
kujruk – pletenica
kućer – niska kuća od ćerpiča i drvene građe
kuso – bez repa
kvrčiti – sušiti se, sparušiti

L

- lejlek** – sveta ptica, roda
lezetan - ukusan
lijeha – vrtna gredica za sadnju povrća
lisnik – nasloženo lisnato granje koje suži kao hrana stoci
lijek – malo, neznatno
lokati – piti kao pas, prekomjerno piti alkohol

M

- magaza** - zidani podrum, ostvava
mangal – metalna otvorena posuda u koju se sipa žar za grijanje prostorije
mangaš – mangup, opasni gradski momak
marva – stoka
maskara – šala
matrak – muški polni organ
matuf – senilna, zaboravna osoba
mehlem – lijek
mejt - mrtvac
mejtaš – kamen pravougaonog oblika u dvorištu džamije ili u krugu mezarja na koji se, prilikom klanjanja dženaze, postavi tabut sa mejtom.
mekiš – orahov plod meke kore
mevlud – spjev i/ili svečanost u povodu obilježavanja rođenja Muhammeda, a.s
mišinjak – mišji izmet
mrena – opna, koprena na očima
muftać – zavistan
munafik – lažov, onaj koji natura
murtatin - izdajnik
musaf – vjerska knjiga, zbirka tekstova iz Kur'ana

musafir – gost na konaku
mutvak – mala mračna odaja, ostava
mučevan – težak, tegoban

N

nagan – vrsta pištolja
nahrupiti – pojaviti se iznenada
nakastiti – namjeriti, odlučiti se
naklapače - lažljivice
nalegnuti – naići
natrntati – slučajno sresti, nabasati
na pofati – blizu, na domašaj
nasatice – okrenut na bok, prevrnut na stranu
na visoku gledu – na velikoj cijeni
nesvesa – nesvjestica
niska – ogrlica
nijesu sami – oni u koje je ušao džin, kojima se priviđaju glasovi

NJ

njiriti – gledati uporno u nešto, piljiti

O

obaruša – jelo od tijesta, maslenica
obijati - lutati
obnoć – tokom noći
ojica – svileni napleti na ivicama šamije (marame)
omahivati – zamahivati rogovima
omašice – ovlaš, nesvjesno
omrknuti – ne stići prije mraka
oputa – usukana kožna vrpca

ornica – zatravljena oranica
osamnuti - osvanuti
osojan - okrenut ka zapadu
ovarisati - okrečiti

P

pahnuti – odistati, mirisati
palta – kratki kaput
pazar – dnevna zarada
pesnit – prljav
pešermara – pekara u kojoj se peku hljebovi
donijeti od kuća, a ne za prodaju
peškeš - dar
pisluk – prljavština kućna, zapuštenost
pišta – loša osoba, nikogović
plah – dobar, valjan
plotar – ograda od pruća
podjaren – pokvašen, memljiv
pogorelac – osoba čija je kuća zapaljena
posifka – lopatica za žar, pepeo ili smeće
posprd – ismijavanje
potajice – krišom, tajno
pretilo - jedro
previd - priviđenje
prikaza – priviđenje, duh
priježiti – budno pratiti, kontrolisati
prijesan – gust, tvrd
priske – prutovi za potkočivanje vrtnog bilja
prla – oštra kamena strmina
prnja – krpena prostirka
prokaza – lepra, guba
proščice – tanke i duže pregradne daščice, letve
prčvara – prljava i loša kafana

prviš – ugledan građanin
pušćenica – razvedena žena
pušnica - sušara

R

rabadžija - prevoznik (koji prevozi teret sa konjskom zapregom)
raf - drvena polica na zidu, pregrada
rahlo – trošno
rehem – zalog
raščiti – usmeno se proširiti
raspipati – doznati, otkriti
razdrljen – raskočpane košulje da se vide grudi
razvidjeti – raspitati se, doznati
risala – vjerska knjiga, zapis
rod – ženina rodbina
rospija – kurva
rota – kućna svađa, netrpeljivost

S

sabor - nada
sadaka - milostinja
sahan – tanjir
saone – velike zaprežne sanke
sebet – zbog, radi
sihir – crna magija, čini
sihribaz – koji postavlja sihire
sijer - siv
simit – vrsta hjebe
skrhati – polomiti, uništiti
slamarica – slamnati dušek
slegnuti – sići, silaziti

sličuge - klizaljke
smandijati – omađijati, prevariti
smesti se – zbuniti se
somun – vrsta hljeba
splakati se - naglo omršaviti
spodbiti – potjerati, goniti
sporečkati se – posvaditi se
sraćica – proliv
stazica – tkana prostirka nalična ćilimu, ali manjih dimenzija
stimati – ugađati, pažljivo se odnositi
strefiti – pogoditi
sudurma – letnja (daščana) kuhinjica
suhoparak – mršava osoba
suvraćati - suzbijati

Š

193

šašonja – lud čovjek
šašovci – drvene gredice na plafonu
šatkari – uzgajivači pataka
šerbet – zašećerena voda
šedrnje – vrsta manjih sanki, koje su potkovane metalnim šipkama
šećerli – bijel
ševrdati – ići cik-cak, krivudati
šiše – boca, flaša
šišmiš – slijepi miš
škatula – kutija cigareta
škembe – trbuh, utroba
ščajati – sijati, svijetleti
šorvan – zlatnik od dvije i po lire
štirati – odgovarati, pasati
štuke – njemački avioni iz II svj. rata

T

- tablja** – poslužavnik
tabut – daska na kojoj se umrli prenosi do groblja
tać – kartaška igra
tahta, hljebna tahta – dugačka daska na kojoj su se nekad nosili hljebovi u pešermaru/pekaru
tarakati – pipati, golicati, stiskati
tarapana – gužva, tuča
tavnina – tama, mrklina
tegliti – vući velki teret
tepati – laskati, govoriti nježno s djecom
terati bajdariju – lupetati, govoriti koješta
teravije – večernji namaz/molitve u mesecu Ramazanu
ters – loše naravi
tetejac – vrsta pištolja
tevećelija – čudak, zanesenjak, ludak
tintara – glava
tirišiti – ujednačavati, sitniti, ravnati
topkati – padati sa zvukom
toz – sitni šećer, mljevena kahva
tragati – uzimati u obzir, slušati
tranje – parčići stare odjeće
trke – s mjesta, odjednom
trohe – mrve hljeba, hrane
trsiti se – otimati se nečemu
tudijer – ovdje-ondje, ovuda

U

- uboj** – rana, fizička ozljeda
uplahati – ući žurno, utrčati
uprijezati – hvatati volove u jaram

ureći – baciti čini, prokleti nekog
urnek – primjer, muštra, uzorak
utrina – golo, neobrađeno zemljište

V

verem – briga, patnja
veremiti – patiti, tugovati
vrca – varljiva žena
voštiti – tući, šibati

Z

zaboj – skaldište, magacin
zadijevati – zezati, sprdati se
zaduha - astma
zalepetati – zalupati naglo krilima
zanijetiti – započeti post
zarozano – pogužvano, naborano
zatinjati – zaticati, zavlačiti za nešto
zazirati – bojati se
zeman – doba
zdepast – nisak i širok
zift – crna cijed, mokri duvanski pepeo
zijan - šteta
zort – muka, veliki strah
zvizga – podnevna vrućina, jara

Ž

žbiri – špijuni
želuca - želudac
žida – rastvor nečega u vodi
župa – ravnica, dobra zemlja

Bilješke o piscu

Refik Ličina rođen je 1956. godine (Radmanci, C. Gora). Do 1992. živio je i radio kao bibliotekar u Novom Pazaru, a od 1994. živi u Lundu, Švedska. Piše poeziju i prozu. Objavio, između ostalog knjige poezije: *Poznavanje prirode*, 1970, *Pčele* 1983, *Ex Solio*, 2001, *Prigodne prisile* (izbor iz poezije) 2009, *Knjigovezačka ulica*, 2009. Objavio je i dvije knjige kratke proze *Staklenici*, 2004. i *Dani u Valhali*, 2008, kao i knjigu za djecu *Priče iz daljine*, 2003.

Na švedskom mu je 2009. godine objavljen izbor poezije pod naslovom *Predikan för Eyrudike (Pridika za Euridiku)*.

Bavi se prevodenjem sa švedskog, uglavnom poezije. Objavljene su mu dvije knjige prevođa: *Prisluškivanja*, izbor pjesama, Bengta Emila

Johnsona, 2010 (nagrada za najbolje prijevod na Međunarodnom sajmu učila i knjiga u Sarajevu, 2011.godine) i *Izabrane pjesme* Tomasa Transströmera, 2012.

U pripremi su *Antologija moderne švedske poezije*, OKF, Cetinje i *Izabrane pjesme* Magnus Wiliam-Olsson, Meandar, Zagreb.

Preveo je na švedski i poeziju nekoliko autora iz BiH i Crne Gore.

Dobitnik je *Goranove* i *Brankove* nagrade.

Sadržaj

<i>Zemanci</i>	8
<i>Bojahljeba</i>	11
<i>Karakazan</i>	25
<i>Crveno i crno</i>	27
<i>Kad šipurci dozrijevaju</i>	53
<i>Poziv na kupanje</i>	73
<i>U svitanje</i>	85
<i>Pešermaši</i>	95
<i>Tikva s nosom</i>	111
<i>Daždavnjaci</i>	123
<i>Prvomajske vatre</i>	129
<i>U hladu orahovih krošanja</i>	137
<i>Jabuke đule</i>	151
<i>Sezona lova</i>	161
<i>Leptiri</i>	169
<i>Povijest straha od behara</i>	173
<i>Sjećanja na teške godine</i>	177
<i>Objašnjenje manje poznatih riječi, pojmovi i fraza</i>	181

СIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека
Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-9473-2-3 (Centar za kulturu Bihor)
ISBN 978-86-85747-64-9 (OKF Cetinje)
COBISS.CG-ID 22661904